Sayı : 23 Mart 1969

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Dergisi

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

İSTANBUL
EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
1969

HANKÖYÜ'NDE HUSREV PAŞA CAMİİ

Sultan IV. Murad'ın Sadrıâzamı Husrev Paşa'nın bir eseri

Semavi Eyice

İstanbul'dan gerek Anadolu, gerek Rumeli istikametlerinde uzanan eski büyük sefer yollarının üzerlerindeki imâr eserlerini [1], şimdiye kadar üzerlerinde durulmamış külliyeleri veya daha ufak eserleri fırsat buldukça tanıtmayı tasarlamış ve bu hususta birkaç makale yazmıştık [2]. Aynı seriye giren yeni bir eseri de bu defa burada tanıtıyoruz. Husrev Paşa manzûmesi bulunduğu yerden artık Anadolu'nun büyük yolları geçmediğinden, bu tarihî eserin bulunduğu yer artık eskisi gibi kolay erişilir bir menzil olmaktan çıkmıştır. 1968 yılı Eylülünde yaptığımız bir inceleme gezisinde, bu eseri tanımak imkânını bulduk.

I

Yeri ve bilinenler

Hanköyü veya bâzı haritalardaki adı ile Husrev Paşa hanı köyü, Seyidgazi'nin doğusunda Çifteler'in güney - batısındadır.

1 Vasıta temini hususunda büyük yardımlarını gördüğüm, Menzil kumandanı sayın Korgeneral Nihat Tulunay'a, Tuğgeneral Mustafa Kıvrıkoğlu ve Kr. Alb. Turan Ertuğ ile, Vakıflar Genel Müdürü sayın Feramuz Berkol'e burada teşekkürlerimi tekrarlarım. Köylerinde geçirdiğimiz birkaç saat içinde misafirperverliklerini gördüğümüz Hanköy'lülere, fotoğraf ve ölçüleri alan asistan ve öğrencilerime, eksik resimlerin tamamlanmasında yardımcı olan Yük. müh. mim. Y. Önge'ye, Husrev Paşa vakfiyesinin azamî süratle fotokopisini temin eden Vakıflar Arşiv müdürlüğüne ve buradaki görevlilere de ayrıca teşekkür ederim. Vakfiyenin transkripsiyonunu yapan Prof. Dr. Münir Aktepe ile asistanı Mücteba İlgürel'e de şükranlarımı belirtirim.

2 S. Eyice, *İstanbul-Şam-Bağdat yolu üzerindeki mimarî eserler I, Üsküdar - Bostancıbaşı güzergâhı*, «*Tarih Dergisi*», IX, s. 83 - 110, resimli ve iki harita, S. Eyice, *Svilengrad'da Mustafa Paşa köprüsü* (*Cisr-i Mustafa Paşa*), «*Belleten*», XXVIII (1964) s. 729-756, resimli; S. Eyice, *Sultaniye - Karapınar'a dair*, «*Tarih Dergisi*», XV (1965) s. 117-140, resimli.

Emirdağı'ndan kuzeyde İzmir - Ankara yolu kavşağının ilerisinde Güzeli mevkiinden ayrılan bir köy yolunu takib ederek Bağlıca, Burunartaç, Arslanlı üzerinden Hanköyü'ne ulaşmak mümkün ise de, bilhassa Arslanli'dan sonrası bir *Jeep*'in bile güç ilerliyebileceği bir durum gösterir [3]. Halbuki Çifteler'den İhsaniye - Ilıcabaşı ve Gökçekuyu üzerinden Hanköyü'ne düzgün bir yol sayesinde varmak mümkündür.

Hanköyü eski bir iskân yerinin üzerinde kurulmuştur. Bugünkü köyün üzerinde yayıldığı hafif meyilli arazide evlerin aralarında ve çoğunun altında Hıristiyan devrine âit kayadan oyulmuş mükemmel mezar odaları bulunmaktadır. Burada bulunduğumuz kısa süre içinde içlerine girip inceleyebildiğimiz birkaç kayadan oyulmuş mezardan bir tanesi bilhassa plân düzeninin zenginliği ve kaya satıhlarına yapılmış kabartma nakışlar bakımından dikkati çekmektedir [4]. Hanköyü'nde Bizans devrine âit yapıların da bulunduğu tesbit edilmektedir. İlkokul'un bahçesinde duran antik bir mezar steli ile, güzel bir Bizans mermer kornij, buradaki eski devir iskânının hatıralarıdır [5]. Biz bu çeşit parça ve kalıntıları başka bir yazımıza bırakarak, sadece Husrev Paşa manzûmesinden bahsetmeyi uygun buluyoruz.

Bozöyük istikametinden kuzey - batıdan gelen sefer ve kervan yolunun, Husrev Paşa hanı köyünden geçtiği öteden beri bilinir. Evliya Çelebi, bu yerin, Seyyid Gazi'den sonraki menzil olduğunu belirtmekle iktifa etmiştir [6]. Anadolu'yu enine boyuna dolaşan Avrupa'lı seyyahlardan ise bu köy ve çevresine dair az veya çok bilgi verenlere raslanır. Bunlardan J. Otter, 1734 de Husrev Paşa

3 W. von Diest, *Karte des nordwestlichen Kleinasien*, Berlin tz. 1 : 500 000, *Blatt D*, kare XVII, 28; Harita Gl. Md., *Türkiye haritası*, Ankara 1956, 1 : 800 000 *Ankara paftası*, kare G 14.

4 Bu bölgedeki kayadan oyma mezarlar ve evler hakkında hayli yayın yapılmıştır. Hanköyü'ndekiler köy evlerinin içlerinde ve altında olduklarından yabancı seyyahlar tarafından görülmüş olabileceklerini tahmin etmiyoruz. Bu hususda ayrıca bir araştırma hazırlamağı düşünüyoruz.

5 Burada bulunan ilkçağ kitabelerinin birkaçı evvelce tanıtılmıştır, kşl. C. W. M. Cox ve A. Cameron, *Monuments from Dorylaeum and Nacolea (Mon. Asiae Minoris Antiqua, V)* Manchester 1937, s. 188, (bibliyografya) ayrıca bk. W. M. Calder, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua I*, Manchester 1928, s. XXVII, 204 - 207, no. 394 - 397.

6 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, III, s. 72, 504.

hanında gecelemiş ise de buradaki eserlere dair bir şey yazmaz. Sadece köylülerin kendisine fena muamele ettiklerinden, hattâ kendisini soymak istediklerinden şikâyet eder [7]. Az sonra 1730 - 40 yıllarında buraya uğrayan Richard Pockocke «... büyük bir köy olan Shroff - Pasha - Kane» nın sadece bu garip imlâ ile adını verir [8]. Seyyah Bolvadin'den gelmiş ve Hanköyü üzerinden Seyid Gazi *(Saida-gazeli)* e geçmiştir. İngiliz albayı M. Leake ve arkadaşları, 27 Ocak 1800 de Seyyid Gazi'den çıkarak, 7 saat ötedeki *Chosrew Pascha Chan*'ına giderken, çam ormanlarından geçerler ve Pişmişkale ile bu civardaki mağara halinde işlenmiş mezar odaları ile hayli meşgul olurlar. Doğanlı adındaki bir köyden geçerek Husrev Paşa hanına varırlar [9]. Anadolu'da uzun geziler yapan William Francis Ainsworth da Seyyid Gazi'den 1839 yılının 10 Kasım günü, *Bardak Chili Keuy* (= Bardakçılı) dediği bir köyden geçerek Husrev Paşa köyüne varır. İki köy arasındaki arazi çam ormanları ile kaplıdır. O sırada bu kasaba «.... 200 kadar evden ibaret idi. Büyük bir Hıristiyan kilisesi, Nizib'de de olduğu gibi bir minare ilâvesi ile cami haline getirilmişti». Ainsworth ile yol arkadaşları köyde menzil hanının perişan bir odasında gecelerler. Ertesi gün, hep ormanlar arasından geçerek, Bayat üzerinden Bolvadin'e doğru giderler [10]. Bazı seyyahlar buradan geçmiş olmakla beraber eserler hakkında hiçbir not yazmamışlardır. Anadolu'nun eski eserleri hakkında çok değerli resimler meydana getiren Léon, comte de Laborde, nitekim, ormanların tahribi ile ile yapılan Husrev Paşa hanı köyünü; harap evlerden ibaret bir yığın olarak anar [11], ve *Album*'unde maalesef kasabanın

[7] J. Otter, *Voyage en Turquie et en Perse*, Paris 1748, aynı eserin almancasından istifade ettik, *Reisen in die Türkey und nach Persien*, Nürnberg 1781, I. s. 6.

[8] R. Pockocke, *A description of the Esat and some other countries*, London 1743 - 45 aynı kitabın fransızcasından faydalandık, *Voyages en Orient...*, Paris 1772, V, s. 171.

[9] M. Leake, *Journey through some provinces of Asia Minor in the year 1800*, I, s.

[10] W. R. Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor...*, London 1842, II, s. 60.

[11] Leon de Laborde, *Voyage en Orient, Asie Mineure et Syrie*, Paris 1837 - 62, s. 73 - 74, lev. XXV, 56. Bu bölgeyi 1893 de dolaşan bir başka seyyah, buralardaki ormanların tahribinden üzüntü ile babsederek, yakın tarihlerde iskân

değil, o civardaki bir ormanın resmini verir. 1842 de buraları dolaşan W. Hamilton ise, Emirdağı'ndan Elhan köyüne, buradan Gömek köyü'nden Bayat'a geçer. Burada iki büyük kervansaray görür, Bayat'dan bir yol Husrev Paşa hanı *(Kozru Pacha Khan)*na beş saatte ulaşılmasını temin etmektedir [12]. Osmanlı tarihi boyunca bir ana yol güzergâhı üzerinde olan bu yer, bu durumunu 19. yüzyıl sonlarına kadar korumuştur [13]. Nitekim 1861 de basılan bir seyyah rehberinde yol güneyden yukarı doğru anlatılarak Kırk İn'den sonra Beyad (= Bayat) dan geçilmekte ve Afyon Karahisarı'na 12 saatlik uzaklıkta olan Husrev Paşa hanına *(Khosrev-Pacha-Khân)* varılmaktadır. O devirde yani bir yüzyıl kadar evvel burası yeşil bir havza teşkil eder ve burada beş ayrı istikametten gelen yollar birleşir [14]. Rehber buradan sonra Pişmankale, Künbet ve Yazılıkaya'ya geçer. Daha sonraları, 1878 de basılan bir rehberde ise ters istikametten gelindiğine göre güzergâh üzerindeki yerler anlatıldıktan sonra Afyon-Karahisarı'nın bir kazası olan ve yalnız yaz aylarında oturulan *Kosrev Pasha Khany* denilen bu yerden ancak iki cümle ile bahsedilir [15].

Husrev Paşa hanı, eski kervan yolunun önemini kaybetmesi, demiryolunun, Eskişehir'den sonra hayli batıya kıvrılarak Kütahya üzerinden Afyon-Karahisar'ına inmesinden sonra hemen hemen tamamen unutulmağa yüz tutmuştur [16]. Hanköyü ve Husrev Paşa manzumesinden en etraflı surette bahseden bir seyyah 60 yıl kadar önce buraları dolaşan E. Brandenburg'dur. Düver tren istasyonundan itibaren 1901-1907 de çevreyi gezen Brandenburg, Hanköyüne

edilen Rumeli ve Çerkez göçmenlerinin ormanlara daha merhametsiz olduklarını belirtir, bk. H. Ouvré, *Un mois en Phrygie*, Paris 1896, s. 104-105.

12 W. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London 1842, I, s. 458 v.d.

13 C. Ritter, *Erdkunde...*, *Kleinasien*, Berlin 1858, I, s. 637 ve 640 da evvelce buradan geçen seyyahlara dayanarak kısaca bahseder. Anadolu hakkında değerli bilgiler toplayan Ch. Texier, *Asie Mineure*, Paris 1862, s. 416 da ise sadece bu yerin adını verir, Kırk İn, Akkilise, Yazılıkaya'dan bahseder.

14 A. Joanne ve E. İsambert, *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient*, Paris 1861, s. 509.

15 J. Murray, *Handbook for travellers in Turkey in Asia including Constantinople*, London 1878 (4. bas.), s. 345.

16 Ba bölgeden geçmiş olan bazı seyyahlarda (Perrot, v. Diest, Ouvré vs. gibi) Husrev Paşa hanına dair bir bilgiye raslanmamıştır.

de uğramıştır. O sırada buraya Husrev Paşa Han'ı *(Chosref Pascha-Han)* de denilmektedir [17]. Brandenburg'un dikkatini çeken ilk eser büyük bir yapı, bir han (daha doğrusu kervansaray)dır. Burada, büyük avlunun ortasında yıkılmış bir şadırvan bulunmaktadır. Avluyu çeviren dört büyük kanadın dışarı ile tek irtibatı bir kapı ile sağlanmıştır. Bu revakların gerilerinde onlara açılan odalar sıralanır. Brandenburg'a göre «Çok harap durumda olmasına rağmen bütün bu tesis seyirci üzerinde hâlâ heybeti ile tesir etmektedir. Duvarların malzemesi ile iyi işlenmiş taşları, oldukça büyük olan bu kasabanın kuruluşunda kullanılmaktadır». Seyyah'a halkın söylediğine göre köy 300 evden ibarettir. Han'ın yapılmasında da geniş ölçüde daha eski devirlere ait işlenmiş parçalar kullanılmıştır. Brandenburg kervansaray hakkındaki bu notlarının yanına iki de fotoğraf eklemiştir. Bugün gerek bu kısa not, gerek bu iki fotoğraf değerli vesikalardır. Çünkü Husrev Paşa hanı tamamen yıktırılmış, kalan malzemesi ise 1341 (= 1925) de arsası üzerine yapılan İlkokul'da kullanılmıştır. Okulun bahçesi olan düzlükte toprak hizasında temellerin hafif izlerini bugün takib etmek mümkün olmaktadır. Belki biraz gayretle bu kaybolmuş eserin hiç değilse ölçülerini öğrenmek mümkün olabilir. Brandenburg'un burada dikkate değer bulduğu ikinci eser ise camidir. Seyyahın kanaatine göre bu «..... cami olarak vazife gören bir Selçuklu yapısı.....» olup, yapılırken duvarlarında grekçe kitabeler kullanılmıştır. Ayrıca hafızası aldanmıyor ise, seyyah camiin son cemaat yeri duvarlarında alçı kabartma tezyinat da gördüğünü zannetmektedir. Makalesinin Hanköyü hakkındaki sahifelerinde camiin de bir fotoğrafını yayınlamıştır.

Hanköyü artık ana yolların dışında kaldığından, pek nâdir olarak ziyaret edilir [18]. Türkiyenin arkeolojik haritasında sadece bir tarihî yer olarak gösterilmiştir [19]. Afyon Karahisarı hakkındaki turistik broşürde burada kiliseden çevrilmiş bir cami bulunduğu tek cümle ile belirtilmiştir [20]. Hanköyü, bugün için menzil yeri

17 E. Brandenburg, *Über byzantinische und seldschukische Reste im Gebiet des Türkmen-Dag*, «*Byzantinische Zeitschrift*» XIX (1910) s. 100, ve res. 1-3.

18 R.. O Arık, *Ankara-Konya-Yazılıkaya gezileri*, Ankara 1956 da bu bölge hakkında hayli müşahedeler bulunmasına rağmen, Hanköyü'nden bir bahis yoktur.

19 N. Tarhan, *Tarihte Türkiye* (Harita), Ankara, 1962.

20 H. Özdemir, *Afyon vilâyeti tarihçesi*, Afyon 1961, s. 20.

olarak değerini kaybetmiş olmakla beraber, eski Frig mezar anıtına ve Midas şehrine giden yol üzerinde bulunması bakımından turistik bir güzergâh üzerinde sayılabilir [21].

II

Husrev Paşa manzumesinin kurucusu

Hanköyü'ndeki menzil manzumesi, Osmanlı devrinin sefer ve kervan yolları üzerindeki tesislerin büyük bir çoğunluğu gibi, 16. veya 7. yüzyıl başlarına aittir. Camiin üzerinde hiçbir kitabe bulunmadığından, korucusunu öğrenmek zor olacak gibi görünür. 16. - 17. yüzyıllarda Osmanlı devri Türk tarihinde başlıca iki önemli Husrev Paşa ile karşılaşılır. Bunların birincisi, Kanunî Sultan Süleyman (1520 - 1566) devrinde yaşamış ve bir rivayete göre kendisini açlığa mahkûm etmek suretiyle 1544 de intihar etmiştir [22]. H. 928 (= 1521/2) de başlanıp, h. 934 (= 1528) de tamamlanan Diyarbakır'daki Husrev Paşa camii onun olmalıdır [23]. H. 928 (= 1521/2) de Diyarbakır Beylerbeyi olduğu ve vazifede h. 934 (= 1531/32) ye kadar kaldığı bilinir. Sonraları Halep, Şam, Mısır ve Rumeli Beylerbeyi tâyin olmuş ve h. 951 (= 1544) de Hadım Süleyman Paşa ile aralarında intiharına sebeb olan hâdise cereyan etmiştir. Halep'deki Mimar Sina'nın eseri tabhaneli büyük Husrev Paşa camii (Husreviye) ve manzumesi de onundur [24]. Bu manzumenin Sinan'ın ilk büyük külliyelerinden olarak sanat

21 A. Gabriel, *Phrygie, Exploration archéologique*, Paris 1941 -65,4 cilt.

22 M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 272; I. H. Danışmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul 1948, II, s. 247-248, ayrıca bk. 310, 335; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, s. 549 ve bilhassa; F. Kurdoğlu; *Hadım Süleyman Paşa'nın mektupları*, «*Belleten*» IV, sayı 13 (1940) s. 80-82.

23 B. Konyar, *Diyarbakır yıllığı*, Diyarbakır 1936, III, s. 198, res. 123, 124; A. Gabriel, *Voyage archéologique dans la Turquie orientale*, Paris 1940, s. 200.

24 J. Sauvaget, *Alep*, Paris 1941, s. 234, not 883, lev. XI, XLI, XL; E. Egli, *Sinan der Baumeister Osmanischer Glanzzeit*, Erlenbach - Zürich 1954, s. 57 - 58, res. 26, lev. 25, Egli'ye göre bu eser 1536 da başlanmış ve 1537 de bitirilmiştir. Halbuki kitabesi h. 952 (= 1545/46) tarihlidir. Sinan'ın eserlerini bildiren *Tezkire*'lerde bu cami « *merhum Husrev Paşa* » hayratı olarak gösterilir ve bânisinin türbesinin de İstanbul'da Yenibahçe'de olduğuna işaret edildiğinden, şüpheli bir husus kalmamaktadır; kşl. R. M. Meriç, *Mimar Sinan, hayatı ve eseri, I Mimar Sinan'in hayatına, eserlerine dair metinler*, Ankara 1965, s. 28, 81 (no. 58).

tarihinde özel bir değeri bulunduğuna da burada işaret edelim. Yine Mimar Sinan tarafından İstanbul'un Yenibahçe semtinde eskiden Husrev Paşa çarşısının bulunduğu yerde yapılan güzel türbesi, Türk mimarî sanatının muhteşem eserlerinden sayılır [25]. Diğer bir meşhur Husrev Paşa, IV. Murad (1623-1640) devri Sadrıâzamlarındandır. 1632 Şubatında Tokat'da idam edilmiştir. Gaddarlığı ile tanındığından, İran'lıların *Husrev-Han-ı bî-emân* şeklinde adlandırdıkları, Boşnak olduğu söylenen Husrev Paşa'nın bir vakıf bırakıp bırakmadığı şimdiye kadar pek bilinmiyordu. Fakat idamından sonra pek büyük bir servetinin ortaya çıktığı devrin tarihlerinde anlatılmıştır [26]. Bu devrede Osmanlı tarihinin bu iki Husrev Paşa'sından başka III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed devirlerinde Diyarbakır ve Bosna'da valilik yapan ve h. 1011 (= 1602) de Celâlilere karşı Serdar tayin edilen bir Hadım Husrev Paşa bilinir [27]. Bundan ayrı mı yoksa aynı şahıs mı olduğu pek açık anlaşılmayan III. Murad devrinde önce Van sonra Diyarbakır valisi olan başka bir Köse Husrev Paşa'dan bahsedilmektedir [28]. Eski Van şehri harabeleri içinde güzel ve Evliya Çelebi'nin pek övdüğü bir Husrev Paşa camii bulunmaktadır ki, h. 986 (= 1578/9) yıllarında orada vali olan bu Husrev Paşa'nın eseri olarak Mimar Sinan tarafından yapılmış olması muhtemeldir. Aynı şehirde Husrev Paşa'nın çeşmesi ve çarşısı da bulunduğunu Evliya Çelebi haber verir [29]. Van'daki güzel Husrev Paşa camii, h. 975 (= 1567/8) tarihli kitabesi ve yanında h. 995 [?] (= 12. XII. 1586/1587) tarihli zarif türbe ile birlikte bugün eski Van'ın

25 E. H. Ayverdi, *Husrev Paşa türbesi*, «*İstanbul Enstitüsü Dergisi*» I (1955) s. 31-38.

26 Peçevî, *Tarih*, II, s. 400-425; Osmanzade Taib, *Hadikatü'l-vüzera*, s. 74-76; Nâima, *Tarih*, III, s. 1-105; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, s. 274; H. Inalcık, *Husrev Paşa, İslâm Ansiklopedisi*, V, 1, s. 606-609; İ. H. Danişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, III, s. 339, 353, 505.

27 *Sicill-i Osmanî*, II, s. 274; Danışmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi* III, s. 213-239.

28 *Sicill-i Osmanî*, II, s. 273; Danışmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, III, s. 14, 21, 36, 53, 104; ayrıca bk. B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasî münasebetleri, I, 1578-1590*, İstanbul 1962, indeks.

29 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, s. 181 (cami ve manzumesi), s. 183 (çarşı).

enkazı arasında yükselir [30]. Ayrıca Bitlis ile Tatvan arasındaki yol üzerinde sıralanan kervansaraylardan iki tanesinin, oradaki cami ve hamam ve zâviye ile birlikte aynı Paşa'nın hayır eserlerinden olduğunu da tahmin ediyoruz. Bu manzumenin etrafı 1572 de iskân edildiğine göre, bu tarihten az önce kurulmuş olmalıdır [31].

Hanköyü'ndeki manzume hangi Husrev Paşa'nındır? İlk bakışta bunun cevabını vermek pek kolay görünmüyor. Fakat çeşitli kaynakların yardımı ile bu hususu müsbet bir yola sokmak ve neticede tamamen aydınlatmak kabil olmaktadır. Kanunî devrinin Husrev Paşa'sının eseri olarak Halep ile Diyarbakır'daki camileri ve İstanbul'da Yenibahçe'deki türbeyi bilmekteyiz. Hayratını Sinan'a yaptırtan bu vezir, eğer Hanköyü'ndeki külliyenin de sahibi olsa muhakkak surette bu eseri de aynı mimara havale ederdi. Halbuki Mimar Sinan'ın eserleri listelerinde burası yoktur. Husrev Paşa manzumesi, 16 - 17. yüzyılların mimarî vasıflarına hâizdir. Türk sanatının klâsik devrinden daha önceye ve daha sonraya âit olmaz. Hanköyü manzumesi Van valisi Husrev Paşa'nın da olamaz çünkü, daha 16. yüzyıl sonlarında bile henüz yapılmamıştı. Nitekim 1597 yılı sonbaharında İstanbul'dan Halep'e giden İngiliz John Sanderson, Bozhöyük *(= Bosuke)*, Eskişehir *(= Eschi Sheer)*, Seyitgazi *(= Sidie Battal)*, Bayat *(= Baiat)*, Bolvadin *(= Bulvadin)* den geçerek Akşehir *(= Auke Shar)* e varmıştır. Diğer bir yol güzergâhı listesinde ise aynı seyyah, Seyyid Gazi - Bayat arasında tek menzil yeri olarak Bardakçı *(= Bardachi)* yi göstermektedir [32]. Hanköyü'nden başka bir adla da olsa bahsetmemekte, bu da Hānköyündeki menzil manzumesinin henüz 16. yüzyıl sonunda mevcut olmadığını göstermektedir. 1618 yılında Konya'dan Akşehir üzerinden İstanbul'a dönen Polonya Ermeni-

30 Van'daki cami bir medrese ile Sinan'ın eserleri arasında *Tuhfetü'l-mimarin* de kayıtlıdır; kşl. R. M. Meriç, *Mimar Sinan*, s. 27, halbuki diğer listelerde ve *Tezkiretü'l-Ebniye*'de bu cami yoktur. Perişan bir harabe olan bu eski eserin tamir edilerek kurtarılmasına 1968 yazında başlanmıştır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. II, s. 273.

31 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend teşkilâtı* İstanbul 1967, bk. indeks. Bu yol üzerindeki hanlar hak. bk. Ainsworth, *Travels...*, II, s. 373; A. Gabriel, *Voyage archéologique...*, Paris 1940, s. 240; S. Eyice, *Hommaire de Hell ve ressam Laurens*, «*Belleten*» XXVII, sayı 105, s. 69, not 17.

32 *The travels of J. Sanderson in the Levant 1584 - 1602* yay. W. Foster, London 1931, s. 62.

lerinden Simeon'un verdiği bilgiler daha az açıktır. Seyyah, Afyon Karahisar'ından sonra birbuçuk günde Beypazarı'na, oradan iki günde Sarılar'a varır. Buradan çıktığında tehlikeli bir derbentte, Nasuh Paşa'nın yaptırttığı kervansaray, köy ve camiyi görür. Simeon yoluna İzmit istikametinde devam etmiştir [33]. Böylece seyyahın Bayat - Hanköyü - Seyitgazi - Eskişehir yolunu tercih etmediği anlaşılıyor. Belki de bu yolu, Bayat - Seyitgazi arasında henüz bir menzil yeri olmadığından tercih etmemişti. Hanköyü manzumesinin 17. yüzyıl içerilerinde yapılmış olması ihtimali daha belirli bir hal almaktadır. Bu durum karşısında da hatıra gelen tek kurucu, IV. Murad (1623-1640)'ın Sadrâzamı Husrev Paşa'dır.

Sadrâzam ve 1632 de idam edilen Husrev Paşa'nın bir eserini şimdiye kadar tesbit etmiş değiliz [34]. 1 Şaban 1037 (= Nisan 1628) dan 29 Rebiüvvel 1041 (= 25 Ekim 1631) e kadar sadaret makamını işgal eden, kahramanlığı kadar sert disiplini ile de meşhur olan bu Paşa'nın Diyarbakır'da azledilmesi üzerine, dönerken

33 *Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi 1608-1619*, yay. H. D. Andreasyan, İstanbul 1964, s. 163.

34 Husrev Paşa'nın aslen Bosna'lı olduğu, Saray'da yetişerek Silâhdarlığa yükseldiği bilinir. Yeniçeri-zorba Odabaşılarının isteği ile Yeniçeri Ağası tâyin edilmiş, 1624 de Erzurum'da âsi durumundaki Abaza Mehmed Paşa'ya karşı gönderildiğinde onu mağlûp etmiştir. Tokat'da iken kendisine vezirlik verilmiş ve 1625 de Bağdat'ı ele geçirmiş olan İran'lılara karşı sefere çıktığında başarılı çarpışmalar yapmıştır. Kahramanlığı ile büyük bir şöhret yapmış olan Husrev Paşa İstanbul'a dönüşünde 1626 de kubbe veziri olmuş ve Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin tavsiyesi ile 6 Nisan 1628 de Sadrâzam'lığa yükseltilmiştir. Orduda şiddetli bir disiplin kurmuş, suiistimallere son vermişti. Nihayet sekiz yıldanberi isyan halinde olan Abaza'yı teslim almağa zorladı. Kudretinden cesaretlenerek, sahte yeniçeriler yazılmasına da son vermeğe çalışıyordu. 1629 da Bağdat'a karşı sefere çıktı. 160 000 kişilik bir ordu ile İran'lılara karşı hücuma geçerek bâzı başarılar elde etti ise de tam zaferi elde edemedi, hastalanmış olan Husrev Paşa, geri çekilmek zorunda kaldı, fakat uğraşmalarına ve bunun için bâzı Paşaları idam ettirmesine rağmen, orduyu Diyarbakır'da yeniden toplayıp sefere çıkaramadı. Görünüşte bu yüzden 25 Kasım 1631 de azledildi. Kendi taraftarı kuvvetler ile Tokat'a gelen Paşa'nın taraftarları ve düşmanları İstanbul'da ve Anadolu'da karışıklıklar çıkarıyorlardı, Padişah bütün bunlardan Tokat'da hasta yatan Husrev Paşa'yı mesul tuttu ve ona karşı Murteza Paşa'yı çıkardı. Tokatlılar Husrev'in tarafında olduklarından Murteza Paşa şehre giremedi, fakat kaledeki kuvvetlerin ikna edilmesi üzerine kaleden, içinde yattığı konağa top atılması üzerine teslim oldular. Murteza Paşa'nın cellâtları önce bir şey yapamadan geri döndüler ise de Husrev Paşa Devlet'e saygısı olduğunu göstererek Şubat 1632 de teslim oldu ve

Tokat'ta hastalanarak kaldığı ve bu sırada zorla devlete âsi duruma sokulmak istendiği bilinir. Husrev Paşa Tokat'da heyecanlı bir maceradan sonra nihayet teslim olmuş ve orada idam edilmiştir [35]. Bu sıralarda Orta Anadolu'nun muhtelif yerleri gibi bilhassa Hanköyü çevresinde, Eskişehir, İnönü taraflarında kendi-

idam edildi. Ölümü de İstanbul'da bâzı karışıklıklara sebep oldu, kşl. H. İnalcık, *Husrev Paşa* mad. *İslâm Ansiklopedisi*, V, 1, s. 606-609; H. Asarkaya (Cinlioğlu), *Osmanlılar zamanında Tokat*, Tokat 1941, 1. kısım, s. 93. Bâzıları ise Husrev Paşa'yı « ... başarısızlıklarının sebebini başkalarının üzerine atarak, haksız yere çok adam öldüren Vezir-i âzam...» olarak tarif etmekle beraber yine de tereddütlü bir kanaat muhafaza ederler, kşl. A. Mumcu, *Osmanlı devletinde siyaseten katl*, Ankara 1963, 96 ve not 160. Husrev Paşa'nın gaddarlığı hakkındaki bilgiler onun devrini görmemiş bir tarihçi olan Nâima'ya dayandığına göre, bu gibi fikirlere ne dereceye kadar itimat edilebilir? (Bu hususda son örnek olarak bk. R. Ş. Yeşim, *Husrev Paşa'nın idamı*, « *Hayat - Tarih Mecmuası* », I, sayı 10 (1965) s. 16 - 18). Husrev Paşa'nın sadarete geçtiğinde memleketi nasıl bir keşmekeş içinde bulduğunu ve durumu düzeltmek için harcadığı gayretlerin faydalı olup olmadığını araştırmadan, tarihî bir şahsiyeti peşin hükümler ile değerlendirmemek gerekir. Bu tarihçilerimize düşen bir vazifedir. Mezarının Tokat'da olması icap eder, bu hususu da kşl. aşağıda not 35.

35 Bugün tam objektif ölçüler ile hayat ve icraatı incelenecek olursa, şimdiye kadar zannedildiğinden farklı bir hüviyetle şahsiyeti belirecek olan Husrev Paşa'nın, birçok aksaklıkları düzeltmek istediği ve devlet otoritesini sağlamlaştırmağa gayret ettiği, bu surette birçok menfaati önlediği anlaşılmaktadır. Vakfiyesinin, Harem Ağalarını da hoşnud etmiyecek şekilde yazılması mânidardır. Tokat'da mezarının bulunup bulunmadığı hakkında, kendisine başvurduğumuz, Tokat'a dâir değerli araştırmaları olan sayın Halis Turgut Cinlioğlu (Asarkaya), 26 Kasım 1968 tarihli mektubunda şunları yazmıştır : «Husrev Paşa'nın mezarını vaktiyle ben de aradım, bulamadım. Bilirsiniz eski bir âdet vardır: İdam edilenler eserlerine kitabe koyamaz, mezarları yazılı olamaz. Bazan görülüyorsa da bunların uzun süre geçtikten sonra yazıldığı anlaşılıyor. Husrev Paşa'nın mezarlarının - kitabeli - bulunmayışı her halde bundan ileri gelmektedir. Fakat belki ağızdan ağıza gelen söylentilerle bulunur ümidiyle de aradım. Böyle bir rivayetle de bulamadım. Tokat şeriye sicilleri h. 1185 (= 1771/72) den bu yanadır, eskileri yoktur. Mevcut sicillerde herhangi bir münasebetle bir kayda raslıyamadım. Husrev Paşa'nın mezarı olsa olsa Meydan camii avlusunda olabilirdi. Buradaki mezarları Müzeye ben taşıttığım için biliyorum, böyle bir mezar yoktu... Yalnız yazısız, âdi birkaç mezar vardı (Bunlar hakkında bir halk rivayetini anlattıktan sonra).. böyle bir rivayeti bir şeyi kapamak için uydurulmuş olarak kabul ediyorum: Bu mezarların Husrev Paşa ve adamlarına âit sanıyorum. Geçmiş zaman, 8 - 9 mezar vardı. Ben *Tokat mezarlıkları* diye bir kitap hazırladım. Hamalından Paşasına kadar bütün yazılı mezarları yazdığım için, verdiğim bilgiye güvenebilirsiniz... Verdiği bu değerli bilgiden dolayı, muhterem tarihçiye teşekkür ederim.

sini isyana teşvik edenlerin çıkması, buralarda nüfuzlu olduğunu göstermektedir [36]. Bazı vesikaların ve tarihî kayıtların yardımı ile, Tatvan - Bitlis arasında Rehva düzlüğünde yapılan iki kervansaray ile, zâviye, hamam ve camiin, buraya getirilen suyun Husrev Paşa'nın hayır eserleri olduğu belirtilmiş, ve Seyidgazi yakınındaki manzumenin de aynı Husrev Paşa'ya ait olduğu ileri sürülmüştür [37]. Biz ise, Rehva düzlüğündeki eserlerin kurucusunun Sadrâzam Husrev Paşa değil aynı addaki bir başkası olduğunu tahmin etmekteyiz. Tatvan - Bitlis arasındaki bu yeni tesislerin çevresine 1572 de 30 ev sürgün iskân edildiğine göre, bunlar daha önce yapılmış olmaktadır. Bu vaziyete göre de, idam edilen Sadrâzam Husrev Paşa'nın, 1572 den önce, büyük ölçüde vakıflar bırakmış olabileceğine ihtimal verilemez. Fakat Nâima (1655-1716) nın bizzat yaşamış olmamakla beraber h. 1000 - 1070 (= 1591/2 - 1659/0) yılları olaylarına dair *Tarih*'inde bahsi geçen Seyidgazi'deki eser ise Sadrâzam Husrev Paşa'nındır. Nâima h. 1048 (= 1638) de Sultan IV. Murad'ın Bağdat seferini anlatırken, uğranılan menziller arasında burası da sayılmakta ve bâzı değerli bilgiler de verilmektedir. «... Andan Seyyid Battal Gazi merkadi ziyaret olunup andan Çamlıbel'de Kızıl Kilise nâm mevzi'de Husrev Paşa etdigi han ki elân Yenihan demekle ma'rûf olan kasaba-i nev-bünyana nüzül olundu. Muharremin yirmi birinci günü idi Silâhdar Paşa kethüdası Çiftelerli Osman Ağa ki Husrev Paşa hanını tamir etmiş idi,Padişah, vezir-i azâma ziyafet edip pişkeşler çekip huzûr-ı şehriyârîde arz-ı vücud edüp nazar-ı iltifat ile mamûr oldu....» denildikten sonra Bolvadin istikametinde yola devam etmektedir [38].

36 Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstambul 1281, I, s. 63-65, de İstanbul'da Bâli Paşa camii münasebetiyle yakınındaki Kanunî devri veziri Husrev Paşa türbesinden bahsederken, iki Husrev'i karıştırarak Sadrâzam'ın başının bu türbeye gömüldüğünü yazmaktadır. Hayret uyandıran husus şudur ki, *Hadika*, I, s. 65 de Sadrâzam Husrev Paşa'nın hayatını doğru olarak anlattığı ve 1041 de idam edildiğini bildirdiği halde, türbenin kapısında h. 952 ve 947 tarihlerinin görüldüğünü yazması ile kendi kendisi ile tenakuza düşmektedir. Herhalde Husrev Paşa'nın kesik başı Padişah'a getirildiğine göre, İstanbul'da bir yere gömülmüş olmalıdır. Fakat Yenibahçe'deki adaşının türbesine defnedildiğini pek zannetmiyoruz.

37 C. Orhonlu, *not 31 deki yerde*, s. 28.

38 Nâima, *Tarih*, (1281 bask.) III, s. 315, C. Orhonlu, *ayn. esr.* s. 28.

Bu metinden şu hususlar anlaşılmaktadır : Bardakçı'dan sonra geçilen yerin adı *Çamlıbel*'dir, Husrev Paşa han'ı *Kızılkilise* denilen bir yerde inşa olunmuştur ve o sırada adı Yenihan'dır. Han ile birlikte burada yeni bir kasaba kurulmuştur. Şu halde 1638 de henüz yeni olduğuna göre 1632 de idam edilen Husrev Paşa'nın eseri olmalıdır. Ancak, burada Çiftelerli Osman Ağa'nın ziyafet verdiği bildirilirken onun hanı tamir ettirdiğinin yazılması bu tahminleri biraz karıştırır gibidir. Yeni yapılmış bir hanın, birkaç yıl sonra tamir edilmesi garip görünür. Lâkabından bu havalideki Çiftelerden olduğu anlaşılan Osman Ağa'nın, inşası Husrev Paşanın idamı ile tamamlanmamış bu külliyeyi bitirttiği şeklinde anlaşılmalıdır. Hayli müddet Sadrâzamlık yapmış, kahramanlık ve tedbirleri muhakkak ki sevgi uyandırmış ve kendisine isyan etmesini tavsiye eden taraftarlarına «bu yaştan sonra artık celâlî olamam» demek suretiyle devlet otoritesine saygısını göstermiş, fakat onun tedbirlerinden ve tutumundan menfaatleri zarar gören bir zümrenin kurbanı olarak cellâd kemendine boynunu teslim etmiş bir vezirin hatırası pek taze iken, bu şekilde ifadeye lüzum görülmüş olabileceği kolaylıkla tahmin edilir. Husrev Paşa hayratını Sadrâzam olduğu sırada, her halde 1628 - 1631 yılları arasında yaptırmağa başlamıştır. Kervansaray, hamam ve camiin ne zaman bittiğini bilmiyoruz. Fakat 1638 seferi sırasında Çiftelerli Osman Ağa (veya Bey) tarafından henüz tamamlanmış olduğuna göre, 1632 ile 1638 arasında bitmiş olmalıdır. Bağdat seferinden daha evvel yapılan Revan seferi sırasında da IV. Murad buradan geçmiş ise de, Husrev Paşa'nın hâtırası henüz pek taze olduğu için, Hanköyü menzilinde onun adını anmaktan kaçınılmıştır.

İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda Bağdat köşkü elyazmaları arasında bulunan 2855 no. lu bir mecmuada (eski no. 405) Sultan IV. Murad (1623-1640)'ın h. 1044 Şevval'i ile 1045 Recep'i arasında (= 1635) yapılan Revan seferi menzilleri anlatılırken yolun Hanköyü'nden geçtiği anlaşılmaktadır[39]. 29 Şevvalde Seyidgaziye gelen ordu, ertesi gün buradan «... azîm Nisan yağmurları» altında, taşlık bir yoldan ilerleyerek, 4, 5 saatte Bardakçı'ya buradan da ertesi gün, «dağlarda azîm sis ve bataklarda balçıktan usret

[39] F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi, Türkçe yazmalar kataloğu*, İstanbul 1961, II, s. 310, no. 2855.

çekerek», 5 saatte *Çifterlu*'ya varmıştır. 2-3 Zilkade gecesini Çifterlu'da geçiren ordu, 3 Zilkade günü, «.. kuru soğuktan elem çekerek», 4, 5 saatte Bayad'a oradan da 8 saatte Bolvadin'e varmıştır [40]. Bu menziller, bugün bir harita üzerinde takib edildiğinde, Seyidgazi - Bardakçı mesafesine eşit olan Bardakçı-Çifterlu mesafesi, Çifterlu denilen yer için Hanköyü'nün bulunduğu yeri vermektedir. Bugünkü *Çifteler* ise çok güney doğuda kaldığından, Çifterlu ile aynı olmasına imkân yoktur. Han'ın yapılmasından önce ve hattâ yapıldıktan sonra bir müddet, bu yerin Çifterlu (veya Çifteli) olarak adlandırılmış olması bir ihtimal olarak akla gelmektedir. Ancak Husrev Paşa'nın hatırası birkaç yıl içinde unutulduktan sonra adı, imar ettiyi menzile verilmiş olmalıdır. İstanbul'un muhtelif kütüphanelerinde elyazma halinde nüshaları bulunan, Hacı Ahmed Paşa'nın h. 1160 (= 1747) tarihinde İran'a yaptığı elçilik seyahatinin yol hatıralarında da (Topk. S. - Hazine, 1635; Süleymaniye - Esad Ef. 2091, Fatih - Millet, 819; Üniver. 369, 887, 2538) Bilecik, Söğüt, İnönü, Eskişehir, Seyidgazi'den geçilerek Husrev Paşa hanına varılır, buradan da Bayad, İshaklı üzerinden Akşehir'e doğru gidildiği anlatılmıştır [41]. Yâni artık menzilin adı Husrev Paşa hanı olarak yerleşmiştir.

Fakat hiç şüphesiz bu manzumenin kuruluşunu vesikalandıran *Vakfiyesi* son kalan şüpheleri de ortadan kaldırmakta, gerek Husrev Paşa'nın şahsiyetini, gerek Hanköyü'ndeki eserin ona aidiyetini kesinleştirmekte ve aynı zamanda eski yer adlarını da güvenilir bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv'inde Hanköyü'ndeki Husrev Paşa manzumesinin vakfiye suretini (*Defter*, 747, s. 449-450) ve vakfiyenin aslını bulmak kabil olmuştur (Res. 323, 3). 25 Ramazan 1040 (= 27 Nisan 1631) de tanzim edilen bu vakfiyeden öğrenildiğine göre, *Karahisar-ı Sahip* (yâni Afyon-Karahisarı) sancağında Barçunlu'da *Ulukilise* denilen yerdeki bu hayır eserlerini kurduran, halen Sadrâzam olan «sa'adetlû ve mekremetlû» Husrev Paşa'dır. «Âyende ve revende'nin» konaklaması için bir kervansaray, hamam ve camiden ibaret olan bu külliye için

[40] S. Ünver, *Dördüncü Sultan Murad'ın Revan seferi kronolojisi*, «Belleten» XVI, sayı 64 (1952) s. 552, 565.

[41] F. Reşit Unat, *Osmanlı sefirleri ve sefarethaneleri*, Ankara 1968, s. 88.

etrafdaki köylerin çoğu vakfedilmiş ve gelirin nasıl kullanılacağı da tasrih edilmiştir. Vakıfların idaresi Ali Paşa-oğlu Çiftelerli Osman Bey'e bırakılmıştır ki, bunun Nâima'da adı geçen şahıs olduğunda hiçbir şüphe yoktur [42]. Gelir önce, vakıf eserlerin tamirine kullanıldıktan sonra artanı, Husrev Paşa'nın çocuklarına dağıtılacağı, zevcesi Ayşe Sultan'ın, onun ölümünde kardeşi İbrahim Paşa bin Hızır Paşa'nın ve onların da ölümlerinden sonra evlâd ve torunlarının mütevelli olacakları belirtilmiştir. Böylece Husrev Paşa'nın damad ve eşinin Ayşe Sultan olduğu anlaşıldığı gibi, İbrahim Paşa adında bir kardeşinin de bulunduğu ve babalarının Hızır Paşa olduğu da öğrenilmektedir [43]. Vakfın nazırı olarak ise İstanbul kadısı gösterilmiş ve bu hizmeti karşılığı kendisine her yıl iki bin akçe tahsis edilmiş fakat buna karşılık vakıflarda verilegelen Darüssaâde ağaları hissesine şiddetle karşı gelinerek böyle bir hissenin verilmemesi tasrih edilmiştir (*Haremeyn-i şerifeyn tarafına mensubdur deyû Darüssaâde ve Babüssaâde ağaların dahl etmiyeler*). Husrev Paşa ayrıca, evlâdından vakfa hiyanet eden olursa nâzır Kadı tarafından bunun azl edilerek iyisine bu görevin verilmesi şart koşmuş, kesinlikle yabancı karıştırılmaması da belirtilmiştir. Vakıf sahibi, her gün imamın camiin mihrabında ruhuna üç *İhlâs-ı şerife* okumasını da istemektedir. Vesikanın altındaki imzalar arasında ise tanınmış tarihî şahsiyetlerin adları bulunmamaktadır. Bu vakfiye, Hanköyü'ndeki

[42] Husrev Paşa'nın hayır eserini tamamlatan Çiftelerli Osman Ağa veya Bey, sonra Paşa olmuştur. Eskişehir ile Bilecik arasında Bozdağ bir Bektaşî tekkesinin idaresini alarak *Sakarya şeyhi* adı ile Mehdî'lik iddiasında bulunan Şeyh Ahmed'e karşı IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında gönderilen ordunun yenilmesi üzerine, o bölgeyi iyi tanıyan Çiftelirli Osman Paşa, hile ile şeyhi ele geçirmiştir. Vezaret ile Şam vâlisi olan Osman Paşa, Nasuh Paşazade Hüseyin isyan ederek İstanbul önlerine geldiğinde, Anadolu Beylerbeyi olarak, ona karşı gönderilmiş, fakat 8 Rebiülâhır 1055 (26 Haziran 1643) günü İzmit taraflarında yapılan çarpışmada ölmüştür; kşl. Danişmend, *Osmanlı kronolojisi*, III, s. 372, 390.

[43] Gerek bu Hızır Paşa'nın gerek kardeşi İbrahim Paşa ile Ayşe Sultan'ın tarihî şahsiyetlerini araştırmak ayrı bir tetkik konusu olabilir. 1596 da Karaman Beylerbeyi olan ve 1587 de Kars ile Revan Beylerbeyi olan iki Hızır Paşa bilinmektedir. III. Murad'ın kızı ve önce Sadrâzam İbrahim Paşa'nın arkasından da Yemişçi Hasan Paşa'nı zevcesi olan bir Ayşe Sultan'dan başka, I. Ahmed'in de pek küçük yaşta Nasuh Paşa ile nikâhlanan, ve sonra daha dört defa evlenen diğer bir Ayşe Sultan bilinir.

eserlerin 1632 de Tokat'da idam edilen Husrev Paşa'nın hayır eserleri olduklarını açık surette böylece ortaya koymaktadır.

III

Husrev Paşa manzumesinin mimarisi

Bizans devrinde iskân edilmiş bir yer olan Hanköyü'nde düzlükte büyük bir kilisenin bulunduğu ve bu kiliseye Türk devrinde 17. yüzyıla kadar Nâima'nın ifadesine göre *Kızılkilise*, bizzat Husrev Paşa'nın vakfiyesine göre ise *Ulukilise* denildiği öğrenilmektedir. Bu kilise (?) Sadrâzam Husrev Paşa tarafından 1631 yılına doğru cami olarak yeni baştan yapılmağa başlanmış ve etrafına da bir hamam ile bir de büyük kervansaray yapılmıştır. Ayrıca su getirildiği ve çeşmeler de yapıldığı, böylece bu ıssız yerin «şenlendiği», bu gibi menzil külliyelerinin çoğunda olduğu gibi bir köyün kurulması ile hayat kazandığı anlaşılmaktadır. Eserler büyük bir ihtimal ile kurucularının ölümünden sonra tamamlanmıştır. Burada başlıca üç eser bulunuyordu [44]. Bunların birincisi, büyük ve güzel bir kervansaray idi. Bugün sadece elimizde evvelce çekilmiş iki fotoğrafı bulunmaktadır (Res. 22, 23). İkinci eser, kasabanın içinde şimdi terkedilmiş bir halde duran hamamdır. Nihayet üçüncüsü, *Ulukilise* veya *Kızılkilise*'nin yerinde ve hattâ temellerinden ve belki de duvarlarından istifade edilerek yapılan camidir. Ayrıca kasabanın içindeki çeşmenin de bu manzumenin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

Cami, hâkim bir noktada geniş bir avlunun içinde bulunmaktadır (Res. 1, 3). Pembeye çalan muntazam kesme taşlardan inşa edilmiş, heybetli bir yapıdır. Daha uzaktan ilk görüldüğünde dış hatları, dışarı taşkın mihrap kısmı, örtü sistemi ve bilhassa kubbe kasnağı, bu binanın esasının Türk mimari geleneklerine ve usullerine pek uymayan, biraz yabancı ifadeli bir dış görünüşü olduğunu ortaya koyar (Res. 4, 7, 9). Fakat daha yakından incelendiğinde duvar kaplamasının tamamının, gerek giriş cephesindeki gerek içerideki muhteşem sivri kemerlerin, nihayet pencere biçimi

[44] C. Orhonlu, *ayn. esr*, s. 120 de; Husrev Paşa köprüsü ile Seyidgazi arasında Bardakçı'da harap ve kullanılmaz haldeki iki hanın tamirine dair bâzı kayıtları bildirmektedir. 1721 tarihli bu kayıtlarda Husrev Paşa köprüsü adı da geçmektedir.

ve bunların cephelerde tertibinin tamamen Türk inşaatı olduğu da farkedilir. İnşaatta birçok eski Bizans devşirme işlenmiş parça kullanılmış hattâ bunlardan bâzıları pek itibarlı yerlere konulmuştur. Bu, herhalde ustalar arasında kuvvetli «milliyetçi» bir Rum'un bulunuşu ile izah edilebilir. Bu, hemen her devrin binasında karşılaşılan bir özelliktir ve üzerinde fazla durulmağa değmez. Ancak, binanın Türk inşaat sanatına uygun detaylarına karşı, bütününde hâkim olan yabancı ifadeyi de araştırmak yerinde olur. Husrev Paşa camii, oldukça ustalıklı bir şekilde «türkleşmiş» ve «müslümanlaşmış» eski bir Bizans binası mıdır? Eğer böyle ise ilk binadan ne derece istifade edilmiştir? Etrafında serpilmiş ve duvarlarında malzeme olarak kullanılmış, işlenmiş Bizans devri taşları da burada mevcut kalıntılardan geniş ölçüde istifade edilmiş olduğunu gösterir. Nitekim şimdi son cemaat yerinde duran yekpare mermerden büyük çanak, aslında böyle bir parçadır ve Brandenburg'un çektiği resimde, kervansaray'ın avlusunda görülmektedir (Res. 22). Bu bina yıkılırken camie getirilmiştir. Kıble duvarı önündeki hazirede görülen dikili vaziyetteki büyük kapı dikmeleri ile musalla olarak kullanılan sütunlar da Bizans devrindendir. Duvarlarının dış yüzünde tezyinî olarak birer daire içinde görülen A ve Ω harfleri hıristiyanlığın sembolleridir [45]. Nihayet mihrap duvarının üstünde, yarım kubbe kasnağı dış yüzünde, yine Bizans devrinin, istiridye şeklinde işlenmiş bir mermer levhası süs olarak kullanılmıştır (Res. 12). Fakat buradaki Bizans parçalarının en fazla dikkate değer olanı, sağ taraftaki çıkıntının, kıble yüzünde dışarda uzanan mermer silmedir (Res. 8). Bir ince şeridin üzerinde eksik bir yazı frizi vardır. Dört ayrı parça halindeki bu yazı frizi yerindeki sıraya göre şu şekildedir :

1. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟC
2. ΜΟΝΟCΤΟΝΟ
3. ΟΥΠΟΛΙΤΙΚΟΥΟ
4. ΚΟΝΤΟΥ .....

Burada garip bir özellik, birinci taştaki has isimde ikinci ve yedinci harflerin (∨, ∇) başaşağı ters işlenmiş olmasıdır.

[45] Bu iki harf eski Yunan alfabesinin ilk ve son harfleridir. İsa'nın herşeyin başı ve sonu olduğunu temsil eder.

Bu kitabe taşlarının esas yerlerinde olmadıklarına ihtimal verilebilir. Çünkü, kitabe taşlarının arasında boşluk vardır ve aralarına bir pâye parçası konulmuştur. Ayrıca şimdiki sıralarına göre okunduğunda bir mâna çıkmamaktadır. Camiin yapılması sırasında bir hıristiyan duvarcının bu gibi parçaları, binanın dış cephelerine yerleştirdiğine ihtimal verilebilir. Calder bu kitabenin transkripsiyonunu şu şekilde yapar [46] :

[Ἀ]λέξανδροσ .... μονοσ τὸν οἶκον τοῦτ[ον.... τ]οῦ πολιτικοῦ Θ....

Bina, minare çıkıntısı hariç, 26 m ye yakın bir genişliğe sahiptir. 3 m 30 genişliğinde bir soncemaatyeri, boydan boya cepheyi kaplamaktadır. Bugün bir sundurma görünüşünde olan bu son cemaat yerinin eskiden de aynı ölçülerde mevcut olduğu duvardaki muntazam mermer konsollardan anlaşılmaktadır (Res. 8). Son cemaat yerin'deki direk kaideleri ise tekrar kullanılmış, eski işlenmiş parçalardır. Bu kısımdan 1 m 85 derinliğinde bir bölüm halinde ayrılan üstü kemerli bir girintinin ortasında esas kapı bulunur. Bu giriş kısmının iki yanında eyvan şeklinde, tam genişlikleri ile son cemaat yerine açılan bir çift mekân vardır. 5 m 60 derinlik ve bir tarafta 6 m diğerinde 6 m 60 genişliğinde olan bu mekânların ağızları birer sivri türk kemeri ile takviye edilmiş, üstleri ise birer kubbe ile örtülmüştür (Res. 5, 6).

Esas mekân, mihrab tarafındaki kolu daha kısa olan, dört kol halinde ileriye uzanan bir tertibe sahiptir (Res. 2). Mekânın giriş kısmındaki kolu, içinde kapının bulunduğu duvarın yapılması ile bölündüğünden daha az derin olmuştur. Böylece bu kol mihrap tarafındaki kısa kola eşit bir ölçü kazanmıştır. Orta kubbeyi destekliyen köşeler, dışarı taşkın payeler ile takviye edilerek bunların üzerlerine kubbeyi taşıyan büyük ana kemerler atılmıştır. Bunlar tamamen sivri türk kemerleridir. Dört kolun üstleri yarım kubbeler ile kapatılmıştır. Bunların köşelerinde ayrıca tromplar ile baskıları karşılanmıştır (Res. 17). Yan kolların ortalarında, her halde muhtemel bir tehlikeyi önlemek üzere, bina aksına paralel birer kemer daha atılmıştır. Bu kemerler aslında pek lüzumlu olmasa gerektir. Mihrabın bulunduğu kol ise ileri doğru taşmaktadır. Muntazam ve Türk mimarî esaslarına uygun biçim-

[46] Bu kitabe için kşl. W. M. Calder, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, I, s. 207, no. 396.

lerdeki pencereler camiin içine ışık vermektedir (Res. 11-16). Sekiz köşeli, yüksek kubbe kasnağının herbir yüzünde birer pencere açılmış olduğu anlaşılıyor. Fakat bugün bunlardan sadece dördü ışık verir (Res. 4, 6, 9, 10). Eski bir fotoğrafından öğrenildiğine göre, yarım kubbelerin üstleri yetmiş yıl önce kurşun örtülü idi (Res. 10). Ayrıca kubbe kasnağının da sıvasız olduğu, taş ve tuğla örgüsü açıkça görülebilen bu kasnaktaki pencerelerin türk üslûbunda kaş-kemerlere sahip oldukları farkedilmektedir. O vakitten bu yana, yapılan tamirlerde, kasnak dış yüzü sıvandığı gibi, kasnak pencerelerinin üst kemerleri de kilise mimarisine daha uygun bir görünüş alacak şekilde değişikliğe uğramış, örtü olarak da kiremit döşenmiştir (Res. 9). Esas kubbenin aksine yarım kubbelerin kasnaklarında hiçbir pencere yoktur. 7.m 50 çapındaki kubbe pandantiflidir. Bu pandandiflerin başlangıcında devşirme malzemeden birer konsol mevcuttur (Res. 19). Aynı şekilde, tropların bindirildiği konsollar da tekrar kullanılmış devşirme malzemedir. Bunların eski kapı söveleri olduklarına ihtimal verilir.

Camiin içinde Türk devrine âit sanat değerine sahip teferruat görülmez. Minber, mihrap, ahşap mahfil ve kapı ile pencere kanatları gibi, duvarlarında kayda değer özellikleri yoktur (Res. 18-21). Bunlar binanın ölçüleri ve heybeti ile kıyaslanamıyacak basit şeylerdir. Camiin içinde en fazla dikkate değer unsur, duvar, kubbe ve yarım kubbelerdeki yazıların tertibidir. Bunların pek geç bir devre ait oldukları muhakkaktır, ancak altlarında aynı tertipte daha eski yazıların olup olmadığı merak edilmeğe değer. Türk yapı sanatı bilhassa kemerlerde (Res. 6, 17-18) ve pencerelerde (Res. 13-16) kendisi gösterir. İçeride ve son cemaat yerindeki kemerlerin tamamen türk devri özelliklerine sahip olması gibi sol taraftaki üç pencere de renkli kemerleri ve bunların alınlıklarını dolduran tuğla tezyinat ile klâsik devir Türk yapı sanatının vasıflarını aksettirirler. Minarenin yalnız kürsü kısmının 17. yüzyıla âit olduğuna ihtimal vermekteyiz. Gövde daha yakın tarihlerde yeniden inşa olunmuştur.

Soncemaatyeri ile uzunluğu 24 m 30'u bulan, genişliği ise 25m 40 olan Husrev Paşa camiinin yeni temeller üzerine, Türk mimarî geleneğine uygun bir plân tertibine göre yapılmış bir bina olup olmadığı sorulabilir. Şu muhakkak ki, bu büyük binanın eğer daha eski bir çekirdeği var ise, bunun da hüviyetini tam

olarak tayin edebilmek pek kolay değildir. Husrev Paşa camiinde mimarî bakımdan iki ihtimal göz önünde tutulabilir :

1. Bugün mevcut binanın duvarlarının içinde eski bir Bizans yapısının kalıntıları mevcuttur. Camiin alışılmamış plânı ile bâzı özellikleri bu yüzden meydana gelmiştir,

2. Bina temelden itibaren bir Türk inşaatı olarak yapılmış ve herhangi bir Bizans harabesinin temel ve duvarlarından istifade olunmamıştır. Sadece bâzı taşlar devşirme malzeme olarak tekrar kullanılmıştır.

Bu iki ihtimali daha etraflı surette tahlil ederek belki bâzı tahminler yürütmek mümkün olabilir.

1. Bugün görülen camiin beden duvarları içinde daha eski bir Bizans yapısının kalıntıları mevcut olduğu takdirde, kaynakların *Ulu kilise* veya *Kızılkilise* dedikleri bu yapı, cami haline getirilirken muhakkak ki bâzı kısımlarını kaybetmiş ve bünyesinde de çok büyük ölçüde değişiklik yapılmıştır. Nitekim narteks kısmı tamamen ortadan kalkmış, hattâ belki de yapının aksı (mihveri) de değişmiştir. Bu yüzden binanın şimdiki plânında, eski aksını muhafaza edip etmediğini anlamak imkânı kalmamıştır. Ayrıca girişin iki yanında bulunan ve soncemaatyerine birer eyvan halinde sivri türk kemerleri ile açılan kubbeli çifte mekânın Bizans binadan kalmış unsurlar olması halinde bunların da ilk biçimlerini çok kaybettikleri anlaşılır. Cami, eski yapı ile aynı aks üzerinde ise (böyle bir durum nâdir olmakla beraber bâzı hallerde görülür), kıble duvarı dışında olması gereken apsis çıkıntıları ile bir Bizans kilisesinde bulunması icap eden yanlardaki *pastophorion* höcreleri de ortadan kalkmış demektir. Binayı örten yarım kubbelerin ne derecede Bizans ve ne derecede de Türk yapısı olduklarını bilmiyoruz. Bizans mimarisinde, benzeri yapılarda daima bu kısımların beşik tonozlar ile örtüldükleri düşünüldüğünde, yarım kubbelerin de türk inşaatı olmaları muhtemel görülür. Zaten yarım kubbeleri takviye eden, onların ağırlıklarını karşılayan büyük kemerler ve köşe tromplar da türktür. Nihayet buranın bütün dış yüzlerini teşkil eden, muntazam işlenmiş kesme taşlardan kılıf, pencere, kapı v.s. gibi unsurları ile tamamen türk inşaatıdır [47]. Fakat ana kubbe pandandif başlan-

[47] Kilise iken, esas mimarisinin mükemmel surette gizlenmesi suretiyle cami haline getirilen diğer bir bina, İstanbul'da Koca Mustafa Paşa camiidir, S. Eyice,

gıçlarına konulan konsollar ise Türk sanatına yabancı olan unsurlardır. Diğer taraftan da, Husrev Paşa camii'nin her şeye rağmen dış ifadesinde onun türk sanatına yabancı bir öze sahip olduğunu gösteren bir şey vardır ki, o da, umumî biçimi ve kubbesinin yüksek sekiz köşeli kasnağıdır. Eskiden *Kızılkilise* olarak adlandırıldığına göre her halde tuğladan yapılmış bir bina olan bu harap ve terkedilmiş köhne Bizans binasının mimarisini tahmin etmek çok zordur. Bu zorluğun esasını da, binanın eğer kilise ise, esas mihverinin bilinmeyişi teşkil eder. Narthex ve apsis kısımlarından hiçbir iz olmadığı gibi bunların hangi cephede oldukları anlaşılmadığına göre, bu hususta bir fikir ileri sürmeğe de imkân yoktur. Sadece, eski kilisenin de bugünkü cami ile aynı mihvere sahip olduğunu düşünmek suretiyle, tamamen tahmine dayanan çok fantezist bir taslak çizmek belki mümkün olabilir. Husrev Paşa camii gibi, aslında bir hıristiyan yapısı olan Edirne'deki Yıldırım Bayazıd imareti'nde de, bir Türk kılıf içinde aynı plân tertibini bulmak kabildir: Aynı mimarî biçim. Yalova-Karamürsel arasında kıyıda bulunan *Karakilise* denilen mahiyeti meçhul bina-

İstanbul'da Koca Mustafa Paşa camii ve Osmanlı devri Türk mimarisindeki yeri, «*Tarih Dergisi*», V, sayı 8 (1953) s. 153-182; S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, İstanbul 1963, s. 5 vd. Esası bir hıristiyan devri yapısı olmakla beraber, tamamen Türk inşaatı bir kılıf içine alınan diğer bir eser de Edirne'de Yıldırım Bayazid imaretidir; krş. S. Eyice, *Bizans devrinde Edirne ve bu devre ait eserler*, *Edirne fethinin altı yüzüncü yıldönümü*, Ankara, 1964, s. 71-73, res. 10-14. Türk idaresinden çıkan bâzı yerlerde de tersine, hakikî Türk eseri bâzı camiler, dışlarına duvar kılıfları geçirilerek kilise yapılmıştır. Bu hususda en güzel misâl olarak, Macaristan'da Peçuy (= Peç) de büyük Kasım Paşa camii gösterilebilir. Macaristan'da kalabilen Türk devri eserlerinin pek sayılı olduğunun farkedilmesi üzerine, bu gösterişli eserin, yine Türk hüviyetine sokulmasının turistik bir faydası olacağı düşünülerek, dışındaki kılıf son yıllarda kaldırılmıştır. Eski hâli için bk. E. Foerk, *Török emlékek Magyarorsôgban*, Budapest 1913, lev. 8-15; şimdiki hâli için bk. G. Gerö, *Pècs Török müemlékei*, Budapest 1960, res. 7, 10, 11 ve 15; J. Kass, *Pécs*, Budapest 1964, res. 2, 5, 8; Bulgaristan'da Sofya'da Sofu Bosnalı Mehmed Paşa camii de yetmiş yıl kadar evvel Sveti Sedmoçislenici kilisesi olurken, dışdan bütün hüviyetini değiştiren bir kılıf ile kaplanmıştır, halbuki içeride hâlâ camii mimarisi açık olarak kendisini belli eder. Bu eserin tarihçesi hakkında bk. I. Eren, *Mimar Sinan'ın Sofya'da bilinmiyen eseri*, «*Belgelerle Türk Tarihi*», II, sayı 8, s. 66-70. 1966 da incelediğimiz bu eski eser hakkında ayrıca bir yazı hazırlamaktayız. Kimbilir böyle daha ince misaller vardır.

da da kendisini göstermektedir [48]. Bu birinci ihtimalin tahlilinden şu netice çıkarılabilir : Çok harap ve açık plânı bilinmeyen bir Bizans yapısı sadece bir nüve, bir çekirdek olarak alınarak, bunun apsis, narteks gibi bâzı kısımları kaldırıldıktan sonra, örtü sistemi de takviye edilmiş ve binanın bütünü, taştan bir kılıf ile sarılmıştır. Duvarların iç satıhları raspa edildiğinde, yapının içinde bir Bizans inşaatı olup olmadığı anlaşılabilir. Kıble duvarı dışında ve sol yan kanadın önünde yapılacak basit sondajlar ile de Bizans binasının esas unsurlarının izleri tesbit edilebilir.

2. Husrev Paşa camii temelinden itibaren bir Türk inşaatı olduğu takdirde ise, mevcut plân tertibi ile ona, Türk mimarî tarihinin normal gelişme zinciri içinde bir yer tayin etmek zor olmaktadır. Dört kanat halinde dört istikamete açılan şekli ile, bu yapı, yapıldığı 1635 yılları için çok değişik bir misal teşkil eder. Türk sanatının bu tarihlere kadar gelişmesi ve verdiği eserler, tatbik ettiği tipler bilindiğine göre, bunlar arasında Husrev Paşa camiine bir yer tayin etmeğe imkân yoktur. Bir an için İstanbul'daki Atik Ali Paşa camii [49] ile bâzı benzerlikler bulunsa bile, aradaki farklar da çok büyüktür. Diğer taraftan soncemaatyerine açılan geniş eyvanların mânasını ve benzerini de bulmağa pek imkân yoktur. Eğer Husrev Paşa camii temelden bir Türk inşaatı olsa, yapıldığı oldukça ileri devre göre daha mükemmel, sanat geleneklerine daha bağlı bir eser ortaya konulabilirdi. İstanbul'da 16. yüzyıl sonlarına âit Nişancı Mehmed Paşa camiinde de giriş cephesî ile ana mekân arasında iki oda var ise de bunlar kapalıdır. Husrev Paşa camiinin en yakın benzerleri olarak bir dereceye kadar «tabhaneli camileri» hatırlamak mümkündur [50]. Fakat soncemaatyerine açılan eyvanların bir tabhane odası

48 Plân tertibi bakımından Edirne'deki Yıldırım Bayazid imareti ile (bk. *not. 45 deki yerde*, s. 72, res. 10), ve Yalova sahilindeki Karakilise ile benzerlikler vardır. Türk devrinde kendisine bir vazife verilmeyen Karakilise bugün heybetli bir harabe halinde durmaktadır ; bk. S. Eyice, *Contributions á l'histoire de l'art byzantin : Quatre édifices intédits ou mal-connus*, « *Cahiers Archèologiques* », X (1959) s. 256-258, res. 9, 11. Herhalde, Husrev Paşa camii olmadan *Ulukilise* veya *Kızılkilise* de aynı görünüşe sahip idi.

49 S. Eyice, *Atik Ali Paşa camiinin Türk mimari tarihindeki yeri*, « *Tarih Dergisi* », sayı 19, (1964) s. 99-114, lev. I-VIII.

50 S. Eyice, *İlk Osmanlı devrinin dinî-içtimaî bir müessesesi : Zâviyeler*, «*İktisat Fakültesi Mecmuası*» XXI (1963) s. 1-80.

olmasına imkân görülemez. Giriş cephesinin garip tertibi, hiçbir tabhaneli cami'de görülmemektir. Bu eserin «tabhaneli cami» tipinde bir yapı olduğu kabul edilse bile, yine tatmin edici bir neticeye ulaşılmamaktadır. Çünkü, bu tip camilerin sonuncusu, şimdiki halde bildiğimiz kadarı ile Halep'deki Husreviye'dir ki, 1540 a doğru yapılmıştır. Yüz yıla yakın bir süre bu tip hiçbir eser yapılmazken, birdenbire 1632 de bu «arkaik» bina tipine dönülebileceğine ihtimal verilemez. Diğer taraftan ana mekânın ahenksiz ve güvensiz tertibi, büyük kemerlerin, cephe kaplamalarının ve detayların klâsik havası ile tam bir tezat teşkil eder. Bu hususlar karşısında Husrev Paşa camiinin temelden itibaren tam bir Türk eseri olarak tasarlanıp yapıldığına ihtimal vermek zor olmaktadır[51]. Ancak mevcut bir kalıntıdan istifade edildiğinde bu plân tertibine bir mâna vermek mümkün olabilir. Fakat bu hususta kesin hüküm, evvelce de işaret edildiği gibi, ufak bir iki sondaj ile verilebilecektir kanatindeyiz.

Bu manzumenin diğer unsuru olan Kervansaray hakkında sarih bir bilgimiz yok (Res. 22, 24). Belki unutulmuş bir yerde eski fotoğrafları bir gün bulunabilir. Manzumenin üçüncü unsuru olan hamam ise, artık kullanılmamakta ise de harap olarak henüz durmaktadır. Bu çok mütevâzi, basit ve mimarisi son derecede iptidaî olan bir yapıdır. Bir soyunma yerini, kubbeli bir sıcaklık takip etmekte, bu sonuncu da yanyana, kubbeli bir çift halvet hücresine açılmaktadır [52]. Soyunma yerinin ortasında yekpare taştan yontulmuş, Bizans devrine âit 1m 44 uzunluk 0m. 97 genişlik ve 0 m 72 yüksekliğindê yonca biçiminde bir vaftiz teknesi bulunmaktadır (Res. 25). Hamamların soyunma yerinde bulunması usulden olan şadırvan veya havuzların yerini tutan bu eski vaftiz teknesi, yakındaki Seyid Gazi teknesinde ve Eskişehir çevresinde başka birçok benzeri görülen, tekneler serisine giren bir örnektir [53].

51 Yalnız ana mekânın tertibi itibariyle bu eserin uzak bir kaç benzeri için bk. aşağıda s. 204.

52 Evvelce tesbit ettiğimiz hamam tiplerine göre, bu (e) tipine girmektedir, kşl. S. Eyice, *İznik'de Büyük hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme*, «*Tarih Dergisi*», XI, sayı 15 (1960) s. 112 vd.

53 K. Wulzinger, *Drei Bektaschi-Klöster Phrygiens*, Berlin 1913, s. 25, res. 19 da Seyid Gazi'deki vaftiz teknelerinden bahsedilmiştir, buradaki teknelerin tam bir kataloğu için bk. C. W. M. Cox ve A. Cameron, *Monuments from Dorylaeum*

Bugünkün köyü içinde, yanlarındaki haçlardan anlaşıldığına göre Bizans devrine âit bir dibek taşı ile yine eski parçalardan meydana getirilmiş bir çeşme vardır. Bu civarda ise bir köprü bulunup bulunmadığını arayamadık. Bugün cami ile hamam iyi ve bilgili bir tamire muhtaç durumdadır [54]. Camiin haziresindeki mezarların çoğu ise, yakın tarihlere âittir. Bunların arasında üç tanesi bilhassa garip biçimleri ve yanlarındaki oyma veya kabartma şekiller bakımından dikkate değer. Fakat camiin esas haziresi, kıble duvarı önünde bulunmakta ve burada yanyana üç kabir görülmektedir (Res. 25). Kaba yontulmuş kalın taşlardan yapılmış lâhidlerinin yan yüzlerinde de yazılar bulunan bu mezarların mermer kitabeleri ile kavukları kısmen kırıktır. Ayrıca bir tane de uzunlamasına bir kenarı noksan bir mezartaşı vardır (Res. 29). Bu sonuncu taş, «... sabıka Husrev Paşa k... [noksan]... el-hâc Ömer Ağa» nın 15 Zilhicce 1167 (= 1754) tarihli taşıdır. Camiden itibaren ilk mezar Mehmed Çelebi ibn Osman Ağa (h. 1040 = 1630/31) nın tarihli kabridir. Ortadaki ise manzum kitabesi ile iki çocuğu ile ölen bir anneyi anmakta (Res. 26, 28), nihayet sonuncu mezar Ahmed Ağa bin Osman Ağa adı ile yine h. 1040 (1630/31) tarihini vermektedir. Bu üç mezardan ortadakinin anneye, iki yanlardakilerin çocuklarına âit olmaları da mümkündür. Bu kabirlerin vakfiyede adı geçen Osman Ağa'nın yakınlarının oldukları tahmin edilebilir. Fakat her halde manzumenin kurucusu Husrev Paşa'nın mezarı bunlar arasında da değildir.

* * *

and Nacolea (Monumenta Asiae Min. Ant. V). Manchester 1937, 139-140 no. 315-318, lev. 11, 24, 62, bu çeşit teknelerden yalnız Seyyid Gazi tekkesindekilerin sayısı beşi bulur, ayrıca bir tanesi de oradaki hamamdadır. Cox ve Cameron, başka bir tanesini de Eskişehir'de Odunçarşısı'nda bulmuşlar (*ag. esr.* s. 30, no. 56) bir diğerini Eğrigöz'de (*ag. esr.* s. XX, no. VIII) ve bir başkasını da Karapazar köyünde çeşme yalağı olarak görmüşlerdir (*ag. esr.* s. 61 no. 122). Sayıları böylece Eskişehir çevresinde sekizi bulan bu vaftiz tekneleri, Hanköyündeki ile dokuza çıkmaktadır; bu çeşit tekneler için bk. A. Khatchatrian, *Les baptistères Paléochrétiens*, Paris 1962, s. 87, res. 128, 132-135.

[54] Esk. Es. ve Müzeler G. Md., *Türkiye tarihî anıtları-Öntasarı*, Ankara 1946, s. 35, tamiri gerekli eserler arasında (B) listesinde .20 000 liraya (!) ihtiyaç gösterir olarak sadece hamam kaydedilmiştir. O devrin rayicine göre bu herhalde hamam ve cami için müşterek olsa gerektir. Bugün hamam ciddî tamire muhtaç, cami ise ufak ölçüde de olsa bir yoklama tamirine lüzum gösterir. Ayrıca camiin etrafı ve avlu duvarı duzeltilmeli ve hazireye yeni defin yapılması önlenmelidir.

Husrev Paşa Hanı köyünün bulunduğu yerin eski adını açık olarak tesbit etmiş değiliz. Ötedenberi, Seyidgazi, eski *Nakoleia*'ya olarak teşhis edilir. Ramsay, Eskişehir *(Dorylaion)* ile Alaşehir *(Philomelion)* arasında *Santabaris* ve *Kakkabokone*'nin bulunduğuna işaretle, Theodoros adında bir azizin memleketi olan Santabaris'i Bardakçı, Kakkabokone'yi ise Husrev Paşa Hanı olarak teklif eder [55]. Bu sonraları başkaları tarafından da kabul edilmiştir. Ortaçağda, Bizans devrinde Eskişehir'den inen kervan yolunun, buradan geçtiği kabul edilmekte [56] ve hattâ Birinci Haçlı ordusunun, bu yoldan Akşehir istikametinde ilerlediği tahmin olunmaktadır. Nitekim Anadolu'nun son tarih haritasında, Dorylaion' dan güneye inen esas yol, Neokome'den bir kavşak olan Amorion (Hisarköy) a uzanır [57]. Dorylaion'dan dosdoğru güneye inen başka bir yol Nakoleia (Seyyid Gazi) den sonra bir tâli yol halini alarak Santabaris - Kakkabas üzerinden, Prymnessos - Amorion yoluna Etsya'da kavuşur ki, bu sonuncu yer, bugünkü Bayat olarak kabul edilmektedir [58]. Böylece Ramsay'ın düşündüğü gibi, *Nakoleia*=Seyyidgazi *Santabaris*=Bardakçı ve *Kakkabas* (veya *Kakkabokone*) = Husrev Paşa hanı'dır. Bu bölge Ortaçağın ikinci yarısında Türkler ile yapılan çarpışmalarda önem kazanmıştır. 1097 Temmuzunda Birinci Haçlı seferi ordusunun Dorylaion'dan sonra güneye inerken bu yolu takip ettiği tahmin edilirse de, sarih yer adları tesbit edilememektedir [59]. İmparator I. Alexios Komnenos (1081 - 1118) un son seferinde Selçuklu ordusu ile yaptığı muhtelif çatışmalar Eskişehir ovası ile Philomelion (Akşehir) arasında cereyan eder. Bizans ordusu *Santabaris* (= Bardakçı ?) de bir ara

55 W. M. Ramsay, *The histoirical geography of Asia Minor*, London 1890, s. 144, 233, 235.

56 Ramsay, *ay. esr.* s. 171, 197, A. Philippson, *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung*, Leiden 1939, s. 141.

57 M. Calder ve G. E. Bean, *A. classical Map of Asia Minor*, London 1958.

58 Ramsay, *ay. esr.* s. 233 de Bayat'ı Klaneos olarak kabul eder, Calder ve Bean *ay. esr. note* kısmı, s. 3 de Bayat = Etsya'yı tercih ederler.

59 *Histoire anonyme de la Première Croisade* (çev. L. Brêhier) Paris 1924, s. 45 vd.; Michaud, *Histoire des Croisades* (H. Bréholles bask.) Paris 1849, (7 bask.), I, s. 118 vd ; Chalandon, *Histoire de la Première Croisade*, Paris 1925, s. 168 vd.; F. Dirimtekin, *Haçlı seferlerinde İnönü ve Eskişehir meydan muharebeleri*, İstanbul 1946, s. 100.

konaklamıştır [60]. Böylece Türk devri sefer ve kervan yolunun öncüsü olan Bizans yolunun da bu havalideki güzergâhının, Husrev Paşa hanı'ndan geçtiği anlaşılmaktadır. Alexios bir kuvveti *Polybotos* ile *Kedrea* kalelerini almağa, diğer bir kuvveti de Türkler elinde olan *Amorion*'a karşı yollamıştır. Bunlardan sonuncusunun Emırdağının 10 km. doğusundaki Hisarköyü olduğunu bilmekteyiz. Ramsay *Polybotos*'u bugünkü Bolvadin, *Kedrea*'yı ise Bayat'ın iki mil batısındaki «güzel eski Türk kalesi» nin yeri olarak teşhis eder [61]. *Santabaris* ile *Kakkabas*'ın bugünkü adları kat'î bilinmemekle beraber, sadece bir tahmin olarak yukarıdaki teşhis şimdilik ileri sürülebilir. Husrev Paşa hanı köyünde yapılacak daha etraflı araştırmalar, 11 - 12. yüzyılların Bizans - Türk çarpışmalarında bu bölgenin tarihini aydınlabilecek neticeler verebilir ve yer adlarını da tesbit edilmesini mümkün kılabilir [62].

Osmanlı devrinde aynı yol hac, sefer ve kervan yolu olarak kullanılmağa devam etmiş ve 16-17. yüzyıllarda benzeri yolların çoğunda olduğu gibi üzerinde kervansaray yapılarak etrafında bir imar meydana getirilmiştir. Hanköyü'nden Osmanlı devrinde geçen yol İstanbul - Eskişehir - Konya - Adana Anayolu'dur ve *Anadolu orta kolu* olarak adlandırılır. Husrev Paşa hanı başlıca menzillerden olarak daima listelerde görülür. 1730 a âit bir menzil listesinde, Kula, Banaz, Barhılu, Eşme ve Tazkırı, Husrev Paşa menziline seferde ikmal levâzımı vermektedir (8000 kilo arpa, 1100 kilo un, 100 kilo has un, 2000 kantar saman, 300 araba odun, 150 araba ot). 1756 a âit bir ulak menzilleri listesinde ise, Han-ı Husrev Paşa, 11 beygir kadrolu bir ulak menzilidir, atla

60 Anna Komnena, *Alexiade* (çev. B. Leib) Paris 1945, III, 197 vd.

61 Ramsay, *ay. esr.* s. 140, 232 *(Polybotos)*, s. 233 *(Kedrea)*.

62 Büyük bir kiliseden dolayı Bizans kaynaklarının *Basilika* (Hükümdar kilisesi) olarak adlandırdıkları bir yer vardır ki, Arap coğrafcılarından İdrisî de aynı yeri Amorion-Malagina arasında zikreder. *Amorion*, Emirdağı'nın Hisarköyüdür, *Malagina* ise Gülviran harabeleri olarak teşhis edilir (kşl. W. von Diest, *Von Tilsit nach Angora*, «*Petermanns Mit. Ergaenzungsheft*» Nr. 125, Gotha 1898, s. 20-21). İbn-Hurdadbeh de bu yeri *Kanais-al Malik* olarak gösterir (kşl. Ramsay, *ay. esr.* 234-236 ve 445). Vakfiyedeki *Ulukilise* adı, *Basilika* ve *Kanais-al Malik* adlarını hatıra getirmekte ise de herhangi bir bağlantı kurmağa yarayacak ipucu yoktur. Ramsay, *Basilika* mevkiini, İnönü yakınında aramayı tercih etmiştir (kşl. *ay. esr.* 208, 236, 445).

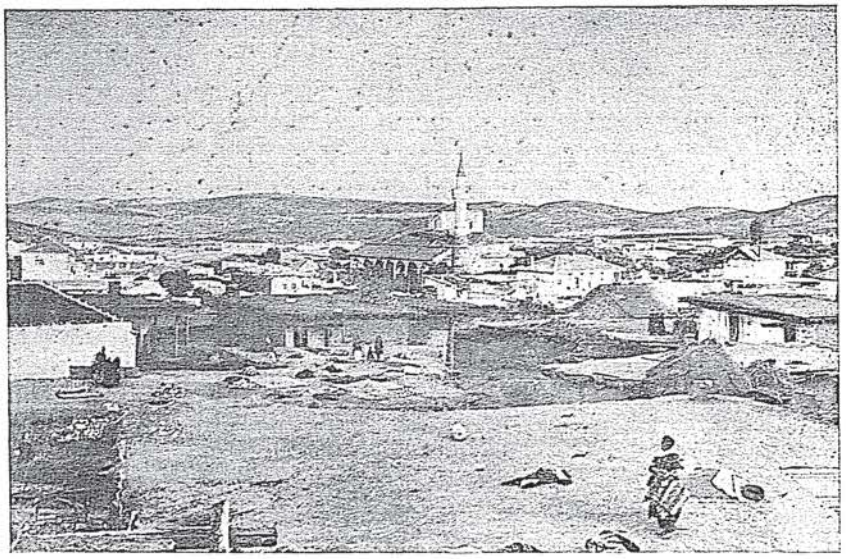
Seyidgazi'den 8, Bolvadin'den 12 saat mesafededir [63]. İşte bu derecede işlek bir yol üzerinde olan bu eski Bizans kasabası Türk devrinde yeniden imar edilmiş ve burada, eski iskân yerinin ortasında yükselen pek büyük bir Bizans harabesinden istifade edilerek, bu yıkıntı kuvvetli bir mimarî anlayışla türkleştirilerek cami haline getirilmiştir. Husrev Paşa camiine ilk bakışta benziyen bâzı eserler vardır. Bugün hiçbir izi kalmadığından, hakkında açık bir hükme varılamayan İstanbul'da Şeyh Vefa hankâh-camii belki bu tipin bir temsilcisidir. İskenderun yakınında Payas'da 1574 e doğru yapıldığı ileri sürülen Sokollu Mehmed Paşa menzil külliyesi ile daha güneyde 1552/53 e âit Belen'deki külliyenin camileri buradaki gibi bir merkezî kubbe etrafında toplanan 3 tonozlu mekâna sahip yapılardır. Diğer bir misal ise Diyarbakır'da Husrev Paşa camiidir [64]. Fakat bunlardan hepsinin de Hanköyündekinden farklı bir takım özellikleri de vardır. Hanköyü'ndeki eserin esası aydınlanmadıkça bu yapılar ile münasebet derecesi tesbit edilemez. Anadolu'da Türk medeniyeti tarihinin bir eseri olan kervansarayın yok edilmiş olmasına ise üzüntü duymamak imkânsızdır.

Geçen yüzyıl içlerinde çizilen haritalarda Eskişehir'den güneye inen tek yol Kütahya - Afyon yoluna paralel olarak Seyyidgazi - Bardakçı - Husrev Paşa üzerinden geçerek Bayad'da Afyonkarahisar - Ankara yolu ile kesişmektedir [65]. Böylece pek yakın tarihlere gelinceye kadar çalışan bu yol, yeni Karayolları şebekesinin değişik esaslara göre kurulması ile kenarda kalmış ve unutulmuştur. Bu küçük araştırmamız ile, Anadolu'nun tarihî coğrafyası ve Osmanlı devrindeki imarı ile ilgili meselelere faydalı olacağımızı tahmin ediyoruz. Diğer taraftan yine bu araştırmamızın, 17. yüzyılın bir şahsiyetini, IV. Murad devri Sadrâzamı Husrev Paşa'yı belki şimdiye kadar olduğundan daha iyi tanıtabildiğini zannediyoruz.

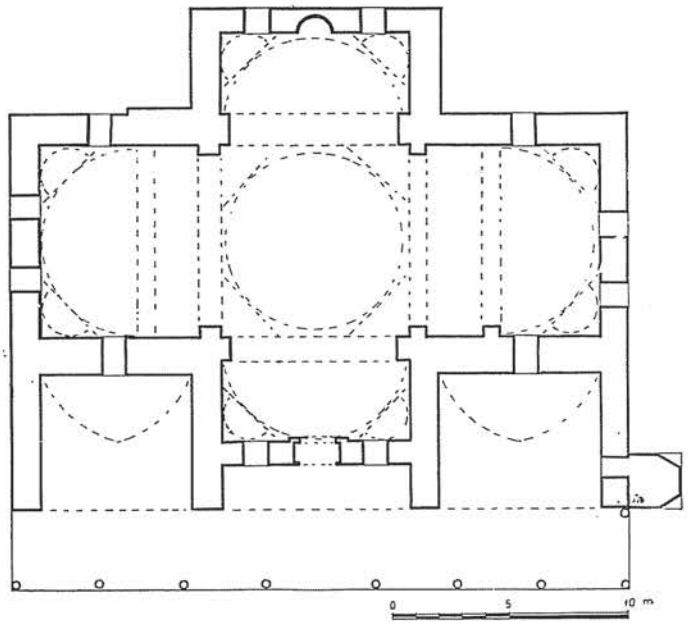
63 R. Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda kollar, ulak ve iaşe menzilleri* (Gnkur. Bşk. yayını), Ankara 1966, s. 11, 14, 37.

64 Bunlar hk. bk. E. Erdmann, *Zur türkischer Baukunst «İstanbuler Mitteilungen»* VIII (1958) s. 30, 31, 35, res. 13, 14, 18.

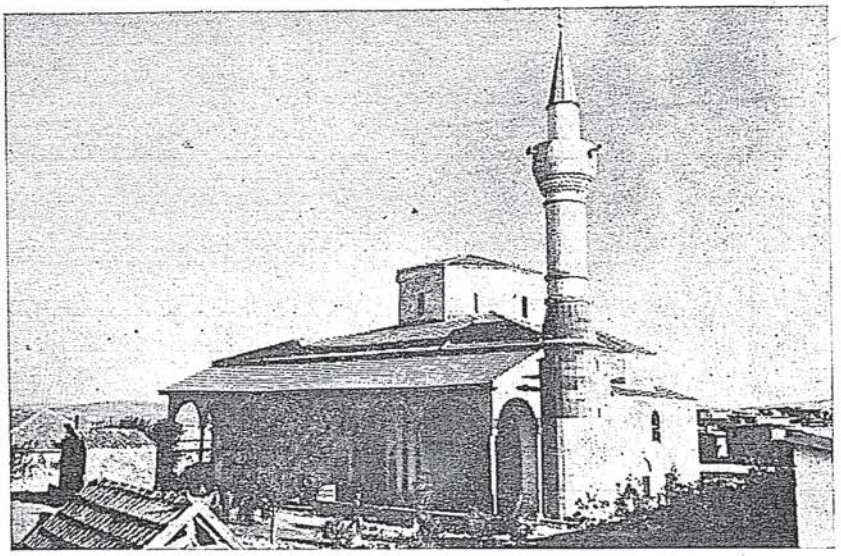
65 Üzerinde baskı yeri ve yılı olmıyan, bir Avrupa memleketinde basılmış eski bir Doğu Akdeniz bölgesi haritasında, bu durum gayet iyi gösterilmiştir.

Resim 1 - Husrev Paşa hanı köyü ve camiin görünüşü

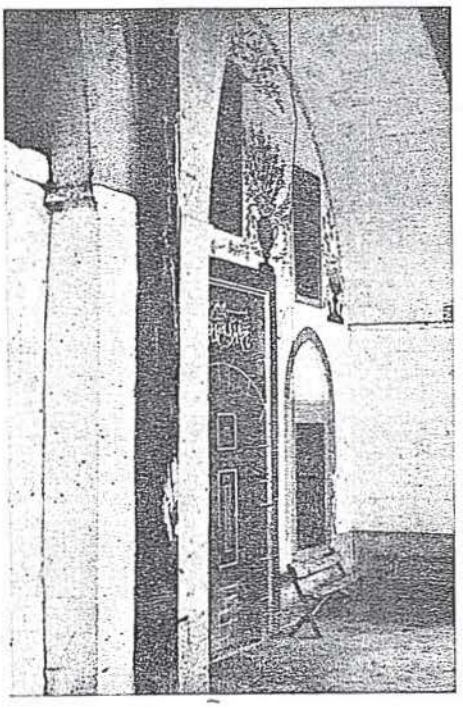
Resim 2 - Husrev Paşa camiinin plânı

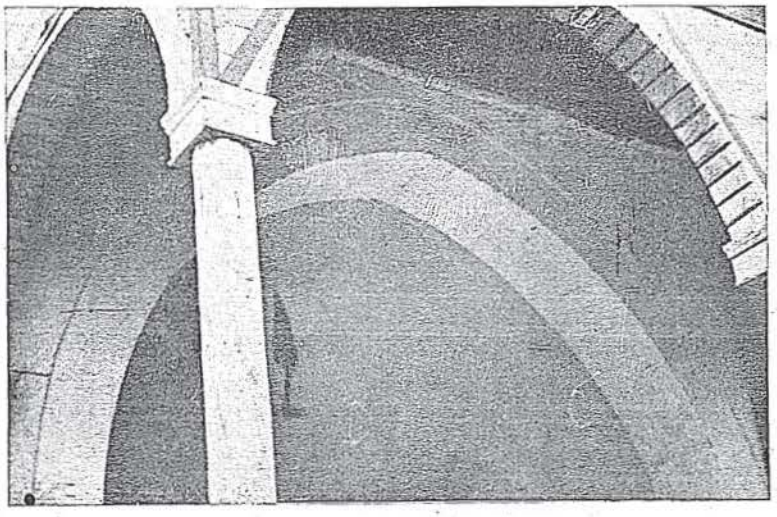
Resim 3 - Husrev Paşa camiinin avludan görünüşü

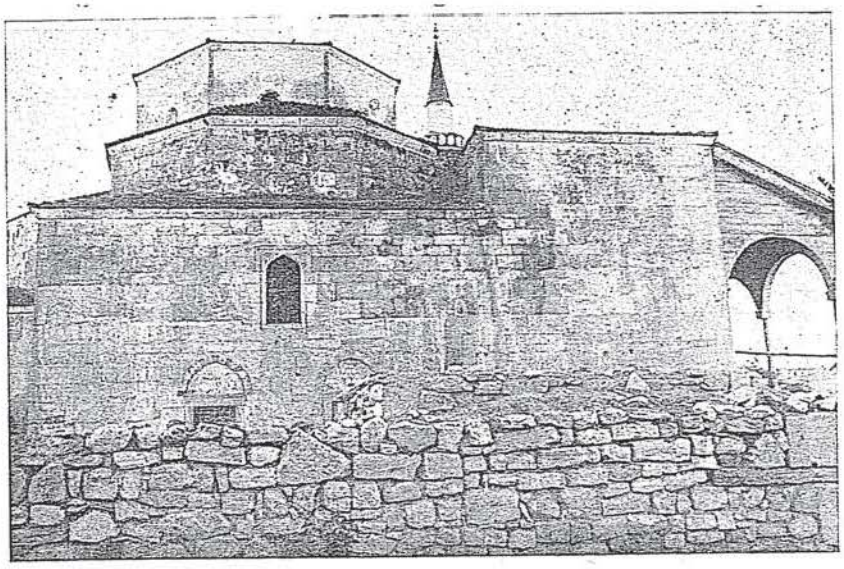
Resim 4 - Husrev Paşa camiinin kıble cihetinden görünüşü

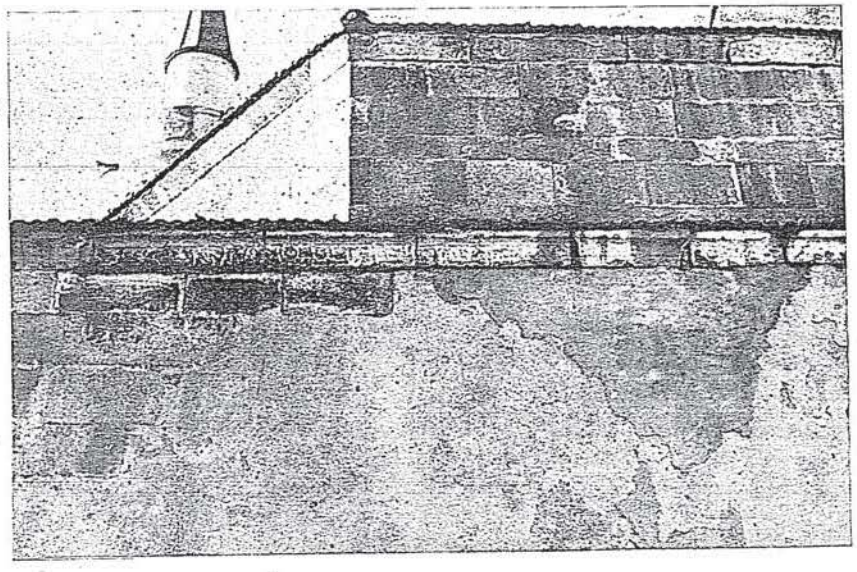
Resim 5 - Husrev Paşa camiinin giriş eyvanı ve kapısı (Foto Y. Önge)

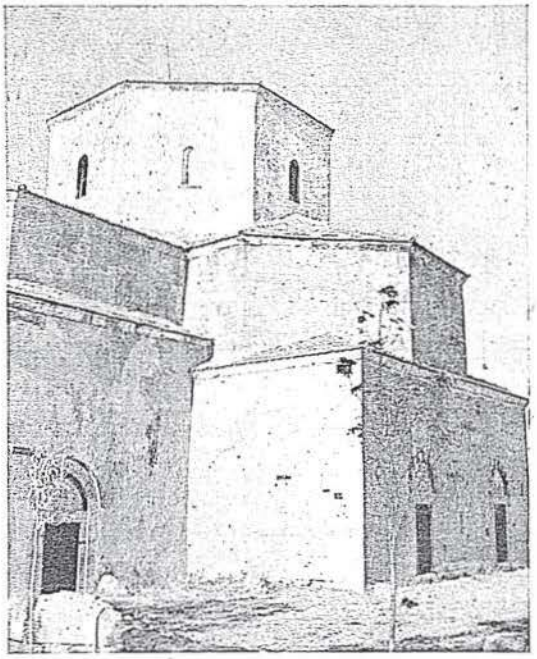
Resim 6 - Sonzemaatyeri'nde dışarı açılan mekânlardan birinin kemeri (Foto Y. Önge)

Resim 7 - Husrev Paşa camiinin doğudan görünüşü

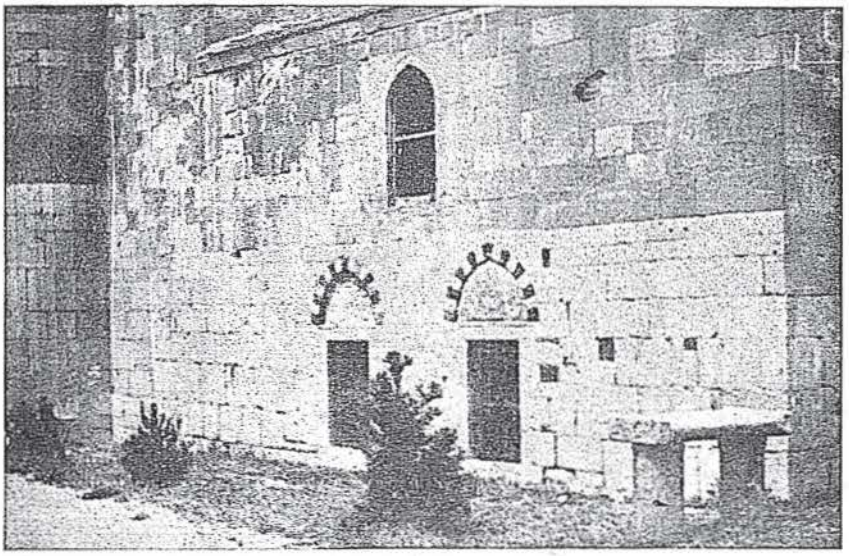
Resim 8 - Devşirme malzeme olarak kullanılan Bizans kitabesi

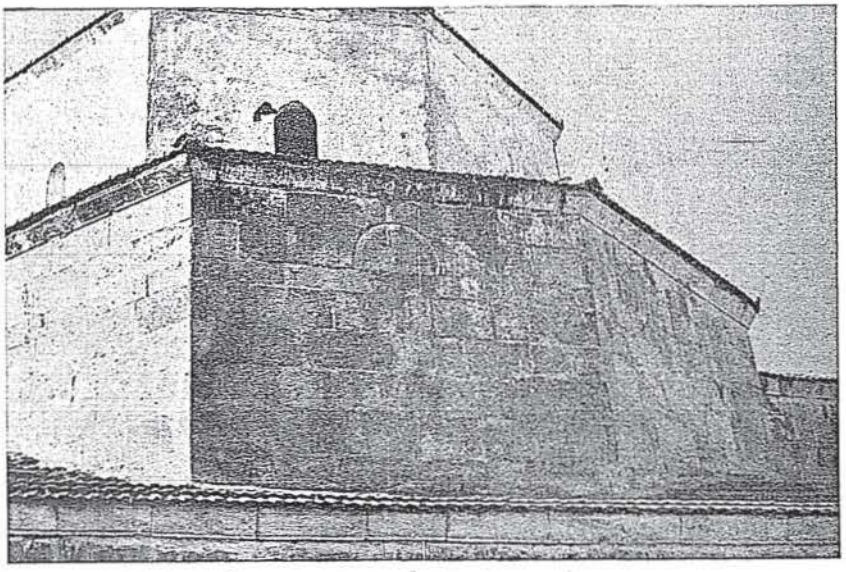
Resim 9 - Doğudan görünüşü

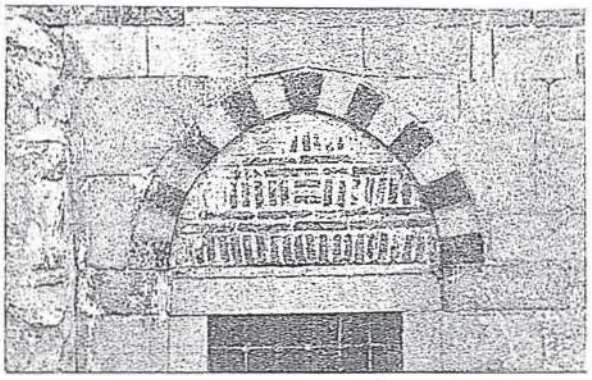
Resim 10 - Aynı yerden 60-70 yıl önceki görünüş (Brandenburg'un makalesindeki resimlerden).

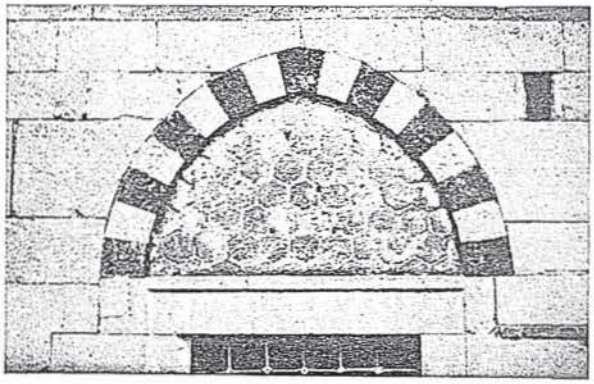
Resim 11 - Husrev Paşa camiinin minare tarafındaki yüzü
(Kenarda Bizans sütunlarından yapılmış musalla taşı görülmektedir)

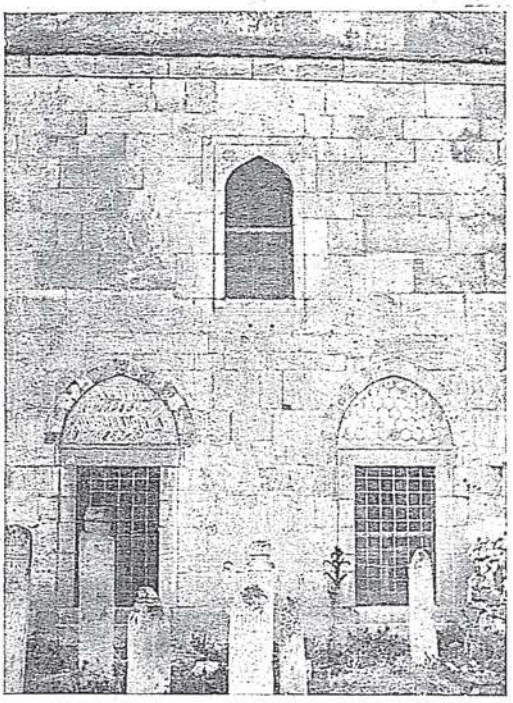
Resim 12 - Mihrap kısmı ve ana kubbe

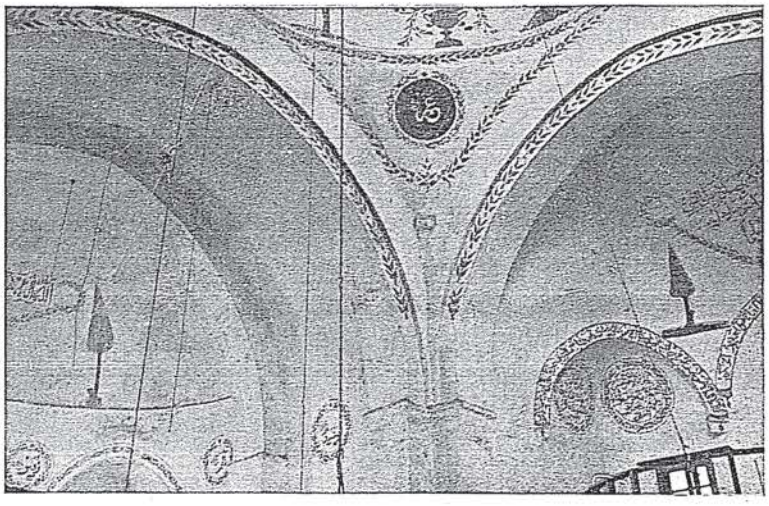

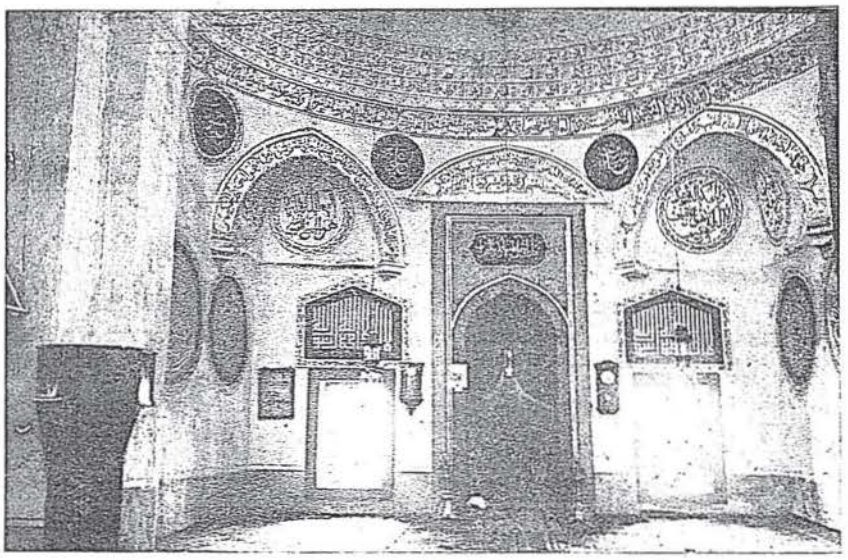
Resim 13 - 15 - Pencere kemerleri ve alınlık dolguları

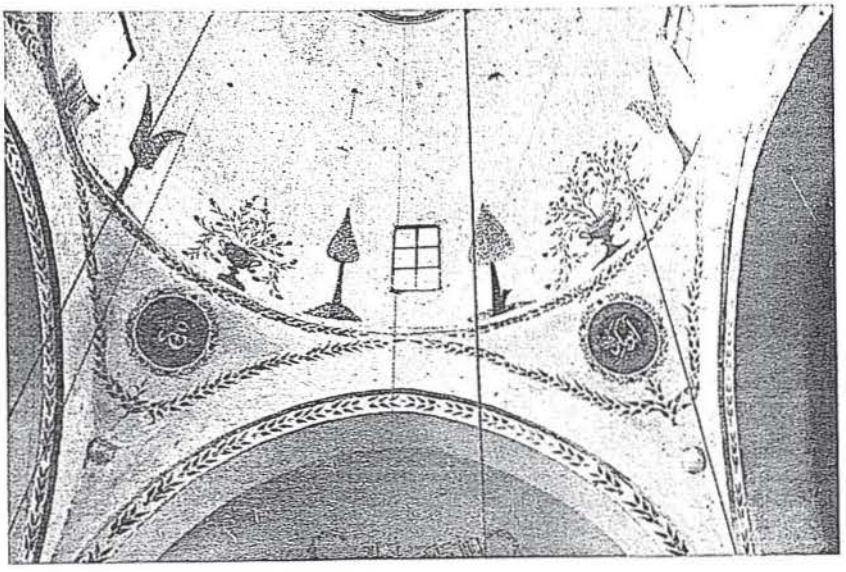
Resim 16 - Husrev Paşa camii yan cephe detayı

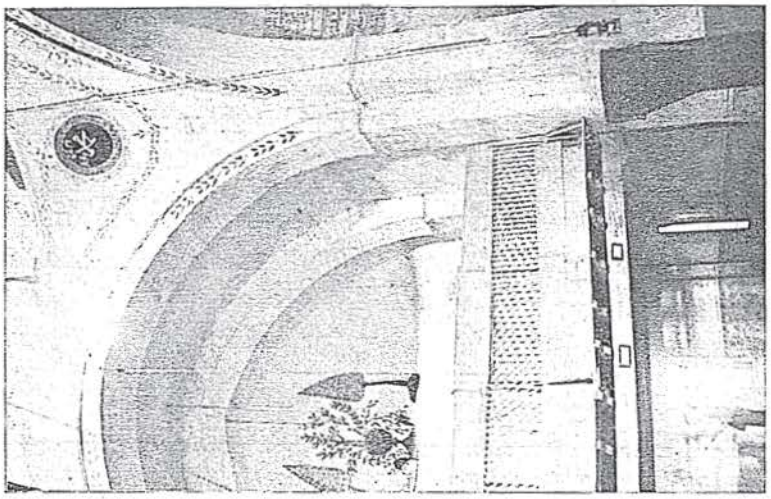
Resim 17 - Ana kubbe pandantifi ve yan kanatların örtü sistemi

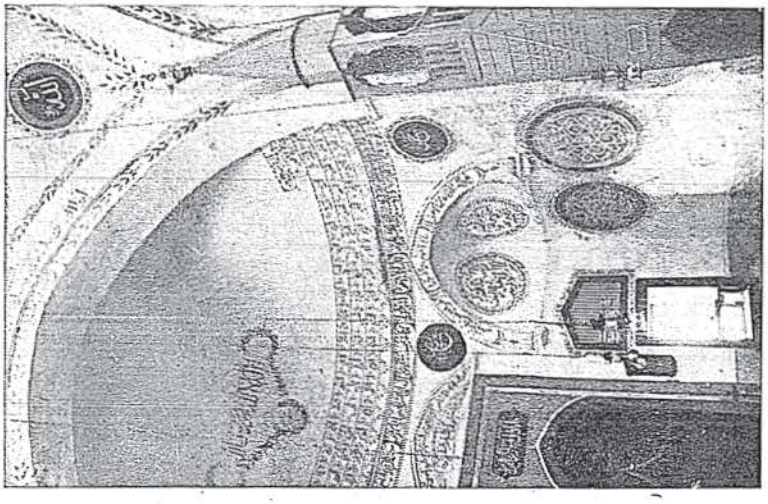

Resim 18 - Mihrab kısmı ve nakışlar.

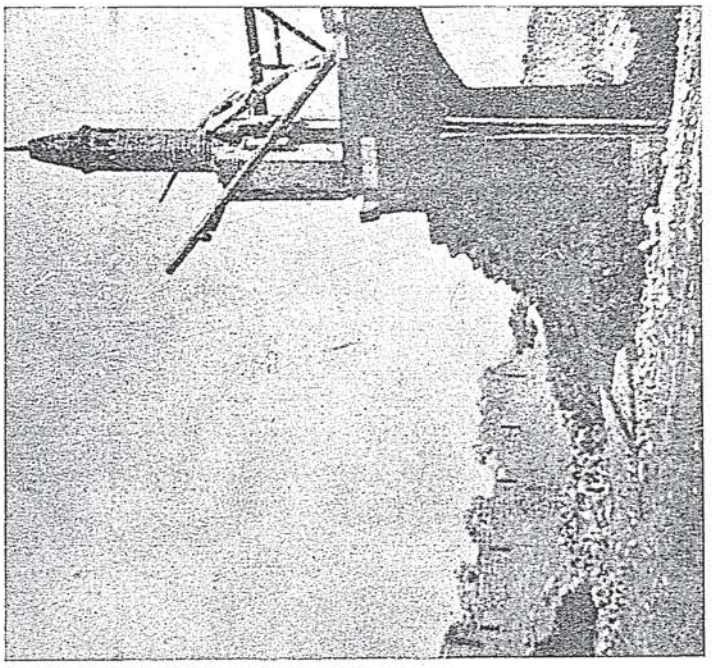

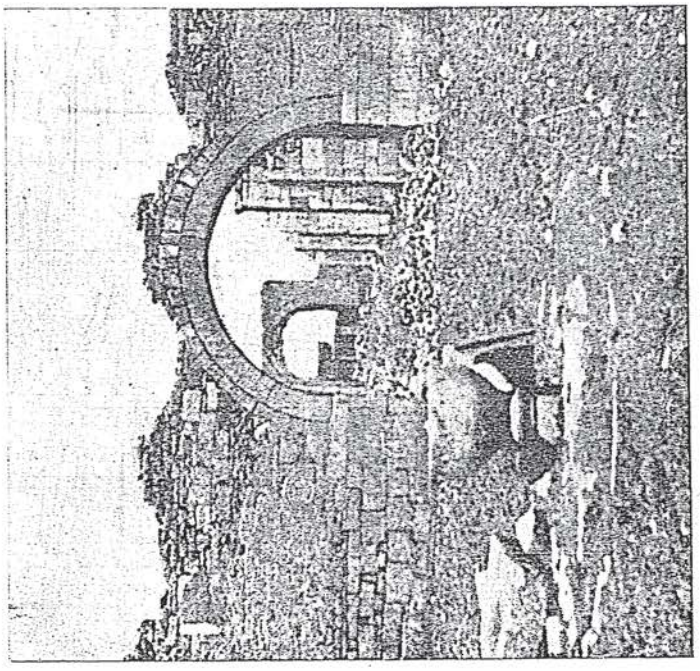
Resim 19 - Ana kubbenin kuzey kısmı ve nakışlar.

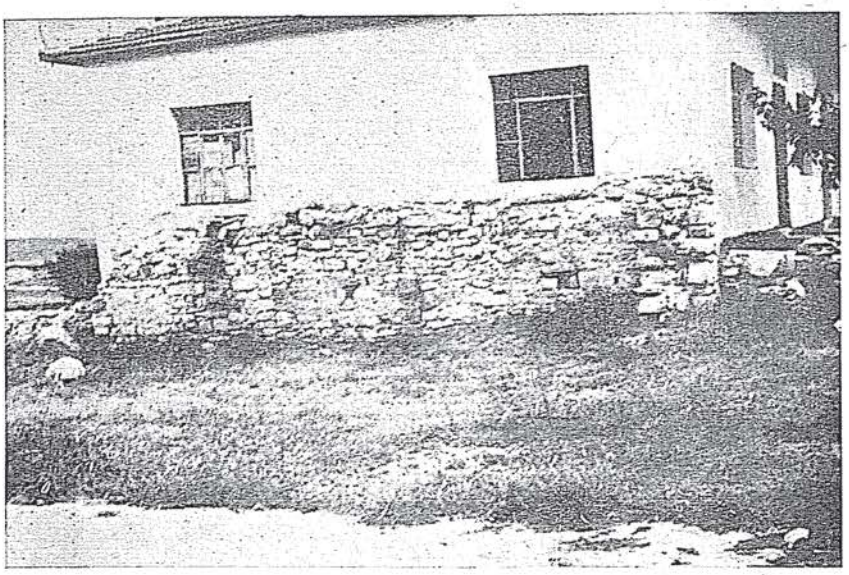

Resim 20 - 21 - Kubbe ve örtü sistemi detayları

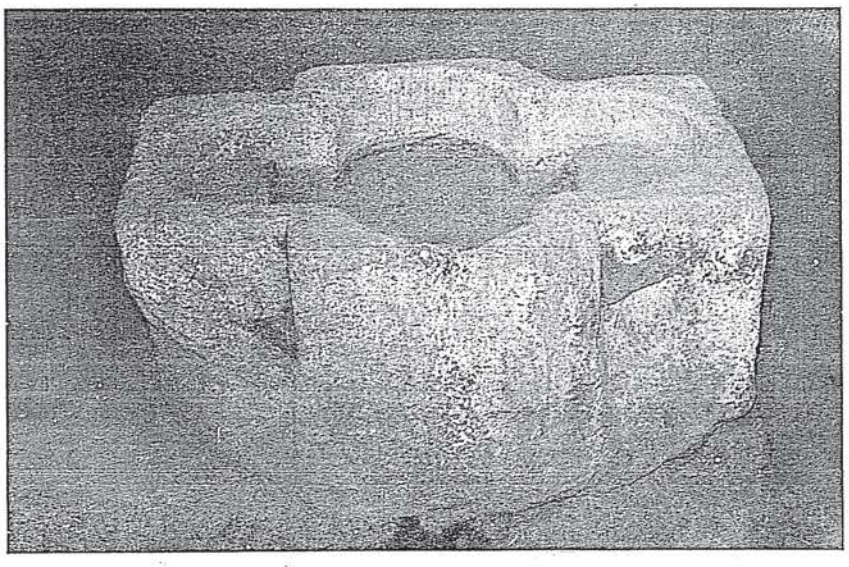

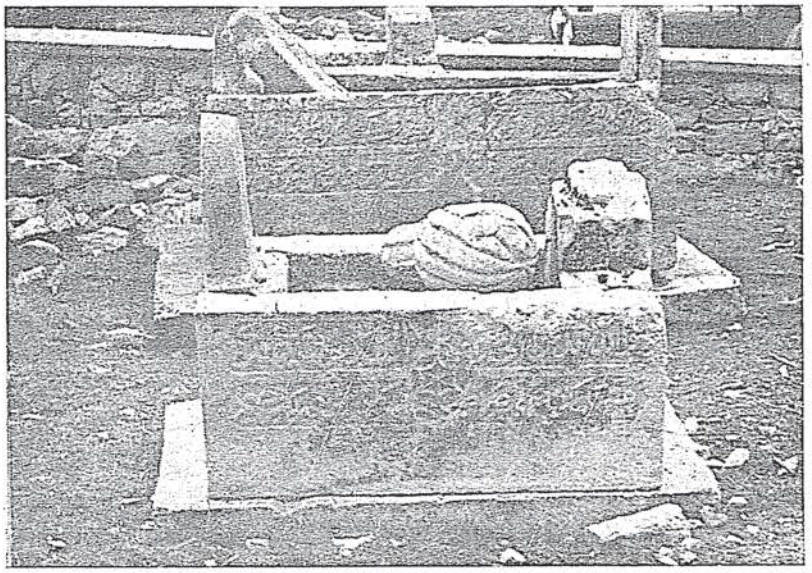
Resim 22 -23 - Husrev Paşa hanının 60-70 yıl önceki harabesi

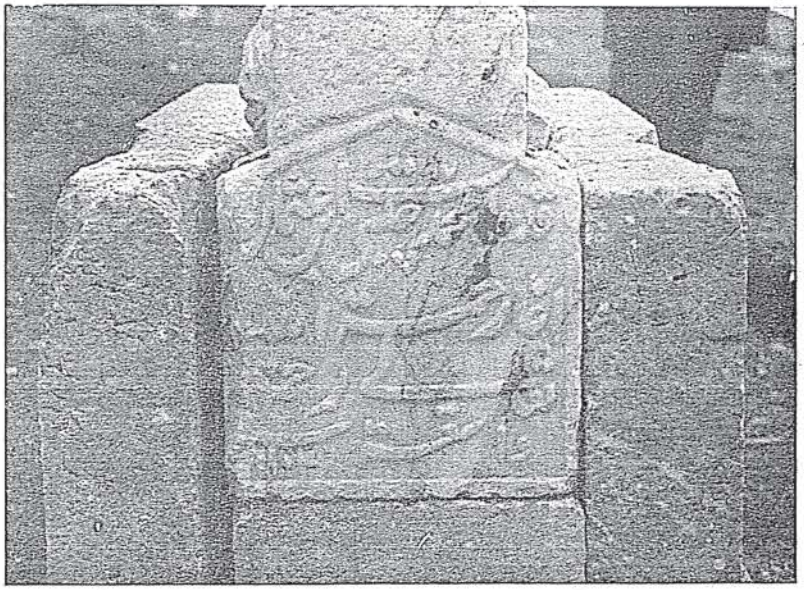
Resim 24 - Hanın son kalıntısı (Foto Y. Önge)

Resim 25 - Hamamın camekân (soyunmayeri) kısmında havuz olarak kullanılan Bizans vaftis teknesi

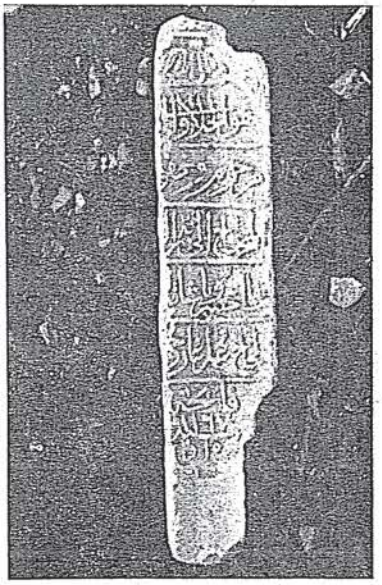
Resim 26 - Husrev Paşa camii haziresindeki üç eski mezar

Resim 27 - En öndeki mezarın kitabesi

Resim 28 - İkinci mezarın kitabesi

Resim 29 - Hazirede bulunan kırık bir mezartaşı

Resim 30 - Üçüncü mezarın kitabesi

Resim 31 - Üçüncü mezarın kitabesi

Resim 32 - Vakfiye sureti

1 : Grekler'e göre, İskit süvarisi. Kırmızı figürlü bir Attik vazosu üzerinden. (M. F. Vos, *Scythian Archers in Archaic Attic vase-painting*, Groningen 1963, lev. XIV, a)

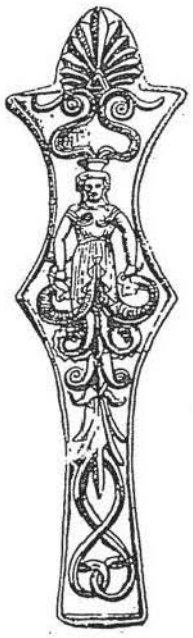
2 a : Büyük Tanrıça . Bronz. Alexandropol kurganından . (K . Jettmar, *Aynı eser*, res. 5)

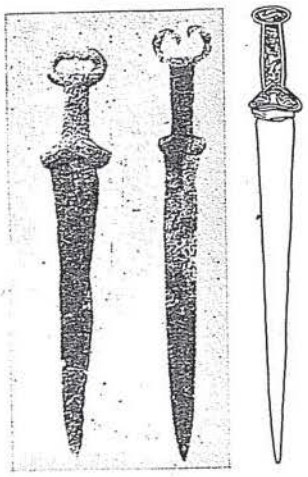
2 b : Tanrıça Tabiti . Gümüş . Kelermes kurganından. (T.T. Rice, *Aynı eser*, res.16)

2 c : Tanrıça Tabiti ve Kral . Altın. Kul-Oba'dan. (T. T. Rice, *Aynı eser*, res. 49)

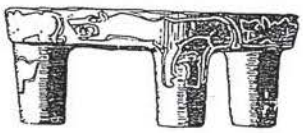

2 d : Tanrıça Tabiti. Altın. Zimbalova Mogila'dan . (M. Ebert, *Aynı eser*, res. 39)

3 : Akinakez. Demir. Chertomlyk'den. (T. T. Rice, *Aynı eser*, res. 15. - sağdaki -)

4 : Ufak taş sunak. Liubimovka'dan. (K, Jettmar , *Aynı eser*, res. 29)

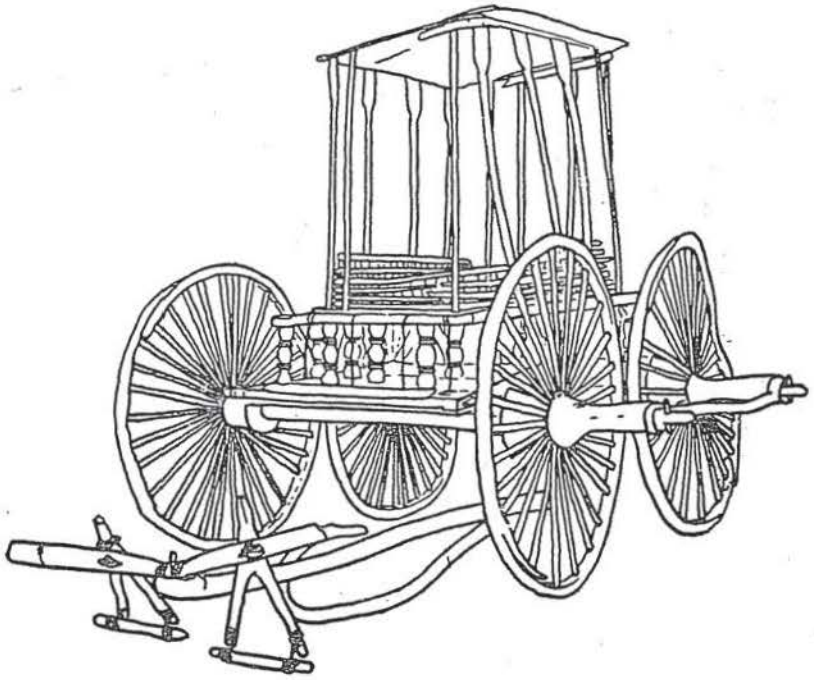
5 : Sihirbaz. Altın . Oxus definesinden. (M. Ebert, *Aynı eser*, res, 38)

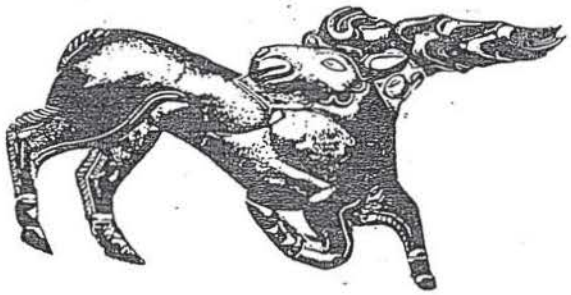
6 a : Yemin eden İskitli. Altın. Kul-Oba'dan (T. T. Rice, *Aynı eser*, res. 12)

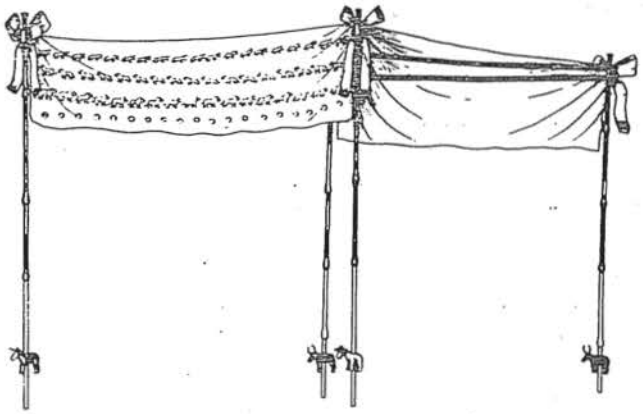
6 b : Kan kardeş olan iki İskitli . Altın, Kul Oba'dan. (M. Ebert, *Aynı eser*, s. 109)

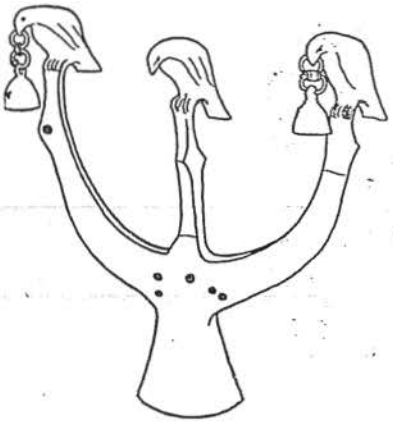
7 : Cenaze arabası. Pazırık'dan. (T. T. Rice, *Aynı eser*, res. 30)

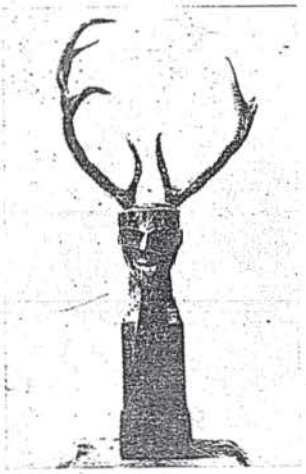
8 : Geyik. Altın Zöldhalompuszta'dan. (K. Jettmar, *Aynı eser*, res. 13)

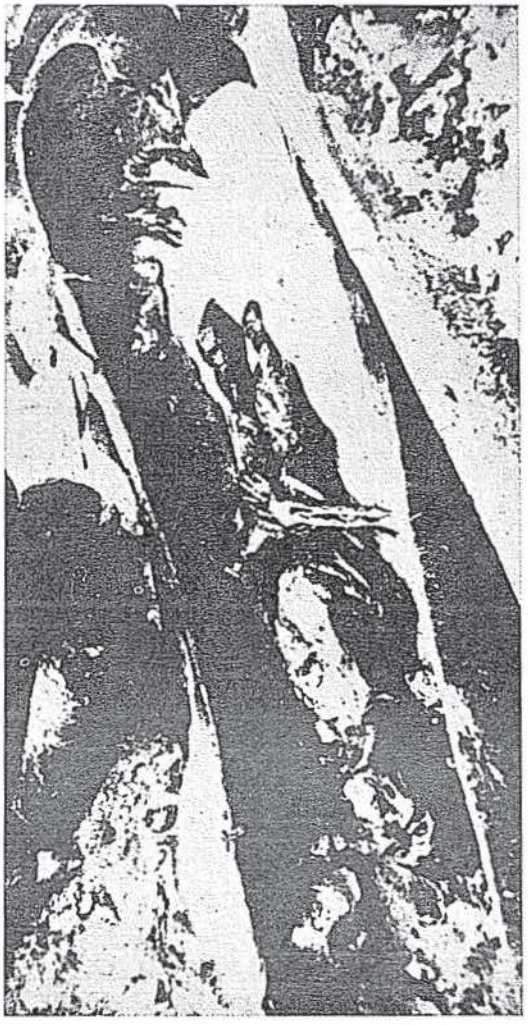
9 : Ölünün üzerine, mezar içine kurulan çardak. Maikop'dan. (E. D. Phillips, *The Royal Horses*, London, 1935, res. 9)

10 : Kötü ruhları kovan çıngırak. Bronz. Alexandropol kurganından. (T.T.Rice, *Aynı eser*, res 17)

11 : Fetiş. Tahta ve boynuz. Ch'ang/sha'dan . (T .T. Rice, *Aynı eser*, lev. 31)

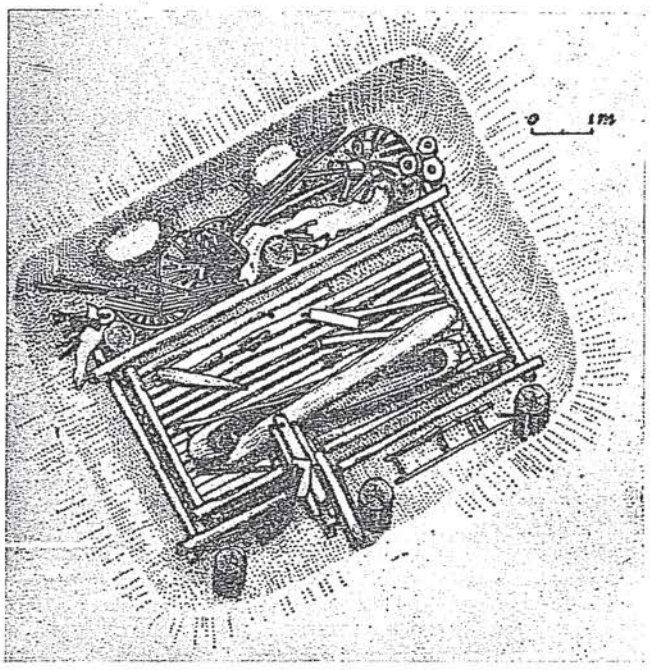
12 a : Tahta tabuta yerleştirilen mumyalanmış erkek cesedi. Pazırık. (E. D. Phillips, *Aynı eser*, res. 95)

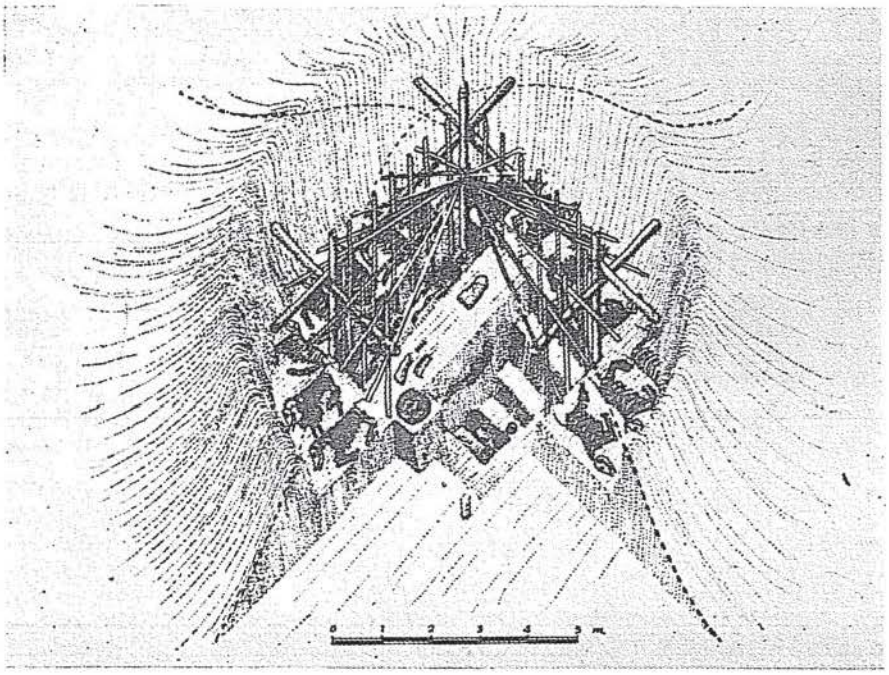
12 b : Mumyalanmış kadın ve erkek başları. Pazırık.
(K. Jettmar, *Aynı eser*, res. 78)

12 c : Mumyalar üzerindeki dövmeler. Pazırık. (T. T. Rice,
Aynı eser. res. 27 - 28)

13 b : Mezar odası. Döşek üzerine yerleştirilen tahta tabut içindeki mumyalanmış erkek cesedi (Bk. Lev. VII, res. 12a) ve cenaze arabasının parçaları ile ölü hediyeleri. Pazırık. (E. D. Phillips, *Aynı eser*, res. 95)

13 a : Kurgan kesiti. Mezar odasındaki cesetler, ölü hediyeleri ve çevresindeki at iskeletleri. Kostromskaya. (E. D. Phillips, *Aynı eser*, res. 72)